

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXX évf.

Martius—Április. 1895.

2-ik füzet.

Buzogány Áron.

— Életrajz. —

Rég óta adósnak érzem magamat ezzel az életrajzzal.

Buzogány Áron, a kivel több mint 30 évig tartott barátság fűzött volt egybe, megérdemli tőlem, hogy e sorokban emlékének is egy szerény oszlopot állítsak. De megérdemli ezt az ő munkássága is, melyet a közelet különböző téerein részint mint tanár, részint mint állami hivatalnok kifejtett. És megérdemlik lelkének szép és nemes vonásai, a melyek őt mint embert jellemezték.

Hogy Buzogány tehetségeivel és munkásságával a mindennapiasságon csakugyan feljülemelkedett s pályáját nemcsak megfutotta, hanem azon magának tiszteletre méltó nevet is szerzett, mutatja az, hogy a „Magyar Paedagogiai Szemle“ 1881-ben, a „Paedagogiai Plutarch“ pedig 1887-ben, tehát mindkettő már életében egy-egy életrajzzal tisztelte meg és méltatta érdemeit. De miután ezek a szakközlönyök a dolog természeténél fogva Buzogánynak főleg a tan- és nevelésügy körüli tevékenységét emelték ki és méltatták, valamint mindjárt halálakor, 1888-ban, az „Unitárius Közöny“-ben kiadott emléksorokkal én is inkább csak az ő halála felett mélyen érzett baráti részvétemnek siettem kifejezést adni, életrajzának megírását éppen a „Keresztény Magvető“ számára annál kevésbé mulaszthattam el, mert ez a folyóirat volt a Buzogány munkásságának egyik kiváló tere. E folyóirat lapjain hagyta ő hátra szellemének egy részét egyháza és vallása iránti szeretetének hevétől ragyogva. Vessük be azért nevét mi is ennek lapjaira az emlékezet és elismerés virágaival megkoszorozva.

Buzogány Áron született 1834-ben, május hó 1-én Hosszuaszón, Küküllőmegyében. Atyja ujszékelyi Buzogány József, anyja Tasnádi Zsófia volt. Amaz egyházunk nagy emlékü főgondnoka, kaali Nagy Eleknek az iskolában tanítója, majd hosszuaszói birtokának gazdatisztje; ez ugyancsak a Nagy Elek édes atyja, Nagy Lázár házánál nevelkedett árva leány volt, mikor Buzogány József nőül vette. A szülőknek a Nagy Elek házához való ezen viszonyából származott az

a gondoskodás és pártfogás, a melyet Nagy Elek Buzogány Áron iránt később tanulói pályáján tanusított s vele jóindulatában azután is folyton éreztetett.

A gazdatiszti pálya, melyre különösen régebben feltűnően sokan léptek iskolát végzett székely ifjaink közül s mondhatni, hogy az unitárius vallásu gazdatisztek még keresettek is voltak, általában tisztességes életmódot biztosított. A Buzogány Áron szülői is, ha vagyonosak nem is, de jó élhető állapotban voltak. Atyjának különösen könyvtára számot tett a vidéken s a kis Áron ismeretszomját nem kis mértékben fokozták növendék tanuló korában édes atyja könyvtárában kéznél kapott s általa mohón elolvasott alkalmas ifjúsági iratok és könyvek. De a hat gyermekkel megáldott szülőknek, kik között Áron a harmadik szülött volt, mégis nem kis gondot adhatott gyermekeik neveltetése. Ezt mutatja az is, hogy Áron fiokat, a kit 1842-ben a kolozsvári főiskolába adtak fel az első elemi osztályba, a következő évben sz.-kereszturi iskolánkba vitték át. Hihetőleg azért, mert itt kevesebbe került a taníttatás. Sőt 1844-ben már toroczkoói iskolánk növendéke volt s maradt 1848-ig, a hol azon egyházközségünk által a székely tanulóknak nyújtott segély mellett egyházunknak annyi jelesse kezdette meg tanulását s a hol Buzogány A. is szülőinek csaknem minden költsége nélkül tanulhatott.

Az 1848-dik évi mozgalmas idők az iskolák tanuló ifjúságát is szétrebbentvén, a fegyverfoghatókat a haza védelmére, a kisebbeket szülők mellé szőlítván, Buzogány is kénytelen volt tanulását félbe szakasztani s már-már annak tovább folytathatásáról is lemondani. Hosszuaszó Balázsfalva közelében szintén az oláhság keze ügyében esvén, a magyarság itt is a legszorongatottabb helyzetbe jutott. A kik életüket egy és más uton meg is menthették, azoknak is vagyona az oláhok pusztításának és rablásának prédául esett. Buzogányéknak is egész életök keresménye oda veszett, semmivé lett, sőt a kiállott aggodalmak, azok az iszonytató események, a melyek Hosszuaszón szintugy, mint a környékben lefolytak, a családfenntartó apát annyira megrázták, hogy e lelki rázkódtatásnak 1849 év derekán áldozatul esett, meghalt. A gyámol és támasz nélkül maradott család tagjai szétszóródva, a hogy lehetett, a rokonoknál és jó embereiknél huzták meg magokat. Buzogány Áront és egy leány testvérét Nagy Elek vette pártfogásába és fogadta házába. O gondoskodott taníttatásáról s e célból 1850-ben beadta kolozsvári főtanodánkba, a mely szintén csak ez évben adatott vissza iskolai használatra, a megelőzőtt években katonai kórházul szolgálván.

Ezzel tehát Buzogány Á. szerencsésen ismét kezébe kapta életsorsának fonalát, tanulását tovább folytathatta. 1851-ben tanulói pályámnak ugyancsak az akkori válságos idők miatt történt félbeszakadása után én is visszakerülvén főiskolánkba, éppen osztálytársak lettünk. A következő évben Sz.-Keresztúrról Kolozsvárra kijött tanulókkal Marosi Gergely szintén velünk egy osztályba került.¹⁾ Együtt lettünk ugynevezett deákok. Hogy hármunk között mily benső baráti viszony szövődött már az első találkozás alkalmával, hogy e baráti viszony miként fokozódott évről-évre az iskola padjain, sőt hogy azután is mennyire összefonódott sorsunk, ezt maga Buzogány Á. oly szépen ecsetelte korán elhunyt barátunk²⁾ emlékére írt s e folyóirat 10-dik kötetében megjelent cikkében, hogy én mindezekre csak annyiban fogok kiterjeszkedni, a mennyiben ez életrajz azt szintén szükségessé és elkerülhetetlenné teszi.

A Buzogány Á. tanulói éveiről általában csak annyit jegyzek fel, hogy mindenik osztályt mindenik tantárgyból kitünő eredménnyel végezte s hasonló eredménnyel tette le az érettségi vizsgálatot is. Tanulmányaiiban kifejtett szorgalmáért, valamint kifogástalan erkölcsi magaviseleteért tanárai a legjobb indulattal voltak iránta, tanuló társai pedig élénk, tevékeny, barátokozni szerető természeteért kivétel nélkül szerették s része volt mindazokban a kitüntetésekben, a melyekkel a tanuló ifjuság a maga tagjait megtisztelheti, mint önképzőköri elnökség, ifjusági lap szerkesztés, iskolai esküdtzéki bíráskodás stb. Tanítványait lelkiismeretesen tanította és gondozta az iskolában szintugy mint a városon. Mert itt is sok családhoz járt ki tanítani. Maga Nagy Elek is évekig taníttatta vele leányait. A mellett, hogy anyagi szükségeit ily módon hova tovább mind könnyebben pótolhatta, ez érintkezés a művelt és uri családokkal alkalmul szolgált neki arra is, hogy társadalmi ügyességet, finom és mivelt modort sajátítson el, a mivel később is mindenki előtt kedveltté tudta tenni magát s a társas köröknek általában mindig szívesen látott vendége volt. Mielőtt a gymnasiumi tanfolyamot teljesen bevégezte volna, mint 8-dik gymn. osztálybeli tanuló köztanítónak

¹⁾ Ugyancsak ez osztályban voltak még a többek között P. Horváth Károly, érdemes főgondnokunknak, báró P. Horváth Kálmánnak korán elhunyt legidősebb fivére, továbbá Dimény Farkas, ki mint köztisztviselőben álló jeles orvos szintén elhunyt Maros-Vásárhelyt 1891. február hó 6-án, végrendeletében kolozsvári főiskolánkról és m.-vásárhelyi egyházközségünkéről is megemlékezvén.

²⁾ Marosi Gergely meghalt Sz.-Keresztúrt, mint ottani középtanodánk igazgató tanára 1874. október 5-én 42 éves korában.

nevezett ki a főiskolába, még pedig a német nyelv tanítására. Mert akkor csak 4 rendes tanárunk volt a főiskolánál: Székely Mózes egyszersmind püspök helyettes, Kriza János, egyszersmind lelkész, Mikó Lőrincz és Berde Áron. Ez utóbbi igazgató. Ötödik tanár lett volna még Brassai, a ki tényleg 1837. óta kolozsvári főiskolánk tanára volt, de őt az 1848. évi viharos napok Pestre sodorván, ekkor a Gönczy-féle magán nevelő intézetnél tanároskodott. Kovácsi Antal is csak 1857-ben lett rendes tanár. A gymnasium 5 alsó osztályában rendszeren a jobb készütségű papnövendékek alkalmaztattak köztanítóknak. De akkor ezek is még oly kevesen voltak, hogy a mint a Buzogány kineveztetése mutatja, a gymnasiumba kellett lemenni a köztanítókért. S csakugyan Buzogány Áronnal egyidejűleg lettünk mi is Marosi Gergelylyel köztanítóknak kinevezve, Marosi a görög nyelvre, én a mennyiségtanra. Minő haladás 40 év alatt. Midőn most főgymnasiumunknál 10 rendes, 2—3 helyettes és ugyanannyi szaktanár működik.

A gymnasiumi tanfolyamot Buzogány Á. 1855-ben elvégezvén és az érettségi vizsgálatot is letévén, még ugyanazon év szept. 5-én lelkészszé is fölszenteltetett. Ennek körülményei megérdemlik, hogy azokat részletesebben megismertessem.

Az 50-es években hazánkra nehezült önkényuralomnak első gondja volt az iskolákra is a lehetőleg rátenni kezét. Az a híressé vált Entwurf, a mely a gymnasiumi tanítást tagadhatatlanul magasabb fokra emelte s jóformán ma is annak keretében mozgunk, az autonom felekezeti gymnasiumokat válságos helyzetbe juttatta. A gymnasiumba megkivántató tanárokat beállítani nem kis gondot adott a mi egyházunknak is. A mint fennebb érintém, 1855-ben is még csak 4 rendes tanárunk volt a kolozsvári főiskolánál. Még ha pénz lett volna is hozzá — de bizony ez sem volt — honnan vegyenek egyszerre legalább még 8 tanárt s ugyanannyit tordai és sz. kereszturi középtanodáinkhoz is? De a munkát valahogy még is csak meg kellett kezdeni, ha az egyház tanintézeteinek nyilvánossági jogát feladni nem akará. Ennélfogva az 1855. évi egyh. főtanács egyszerre öt ifjat választott ki, a kiket az addigi gyakorlat szerint külföldi akadémiákra kiküldjön, hogy magokat a tanári pályára kiképezzék. Ez ifjak voltak: Pap Mózes, Nagy Lajos, Buzogány Áron, Marosi Gergely és e sorok írója. De hogy addig is, míg az akadémiákról haza kerülhetnek, valamely czimen tanároknak legyenek tekinthetők, mind az ötnök még azon zsinati főtanácson leendő felszenteltetését elhatározta. Pap Mózes és Nagy Lajos tényleg már a papi tanfolya-

mot is végezték volt, e mellett mindketten előzetesen is a papi pályára készültek, reájok nézve tehát fölszenteltetésök csak egyházi törvényeink szempontjából lehetett kérdéses, a mennyiben ezek szerint csak tényleg állomásban levő papok vagy tanárok szentelhetők fel s tényleg még nekik sem volt sem egyházközségük, sem tanári székük. De hármunkra nézve e mellett még az is nehézséget okozott, hogy egyikünk se végezte volt a papi tanfolyamot. Marosin kívül sem Buzogány, sem én nem is voltunk hajlandók felszenteltetni magunkat, mindketten más pályára szándékozván lépni s csak az akkori nyomott hazai viszonyok miatt határoztuk volt magunkat arra, hogy a gymnasiumot végezve még benn maradunk az iskolában, alkalmunk levén így a magunk további kiképezhetése céljából szükséges költségekre magán tanítói jövedelmünkből valamit még szerezni is. Azonban Buzogányt Nagy Eleknek, engem Jakab Eleknek sikerült rábeszélni, hogy maradjunk az egyház szolgálatában, mely kész minket is a tanári pályára leendő önkiképzés végett Pap Mózes és Nagy Lajos után azonnal a külföldre kiküldeni. Ehez képest aztán nem csekély aggodalmak és tépelődések között mi is előállottunk a többiekkel a papi vizsgálatra s még azon zsinati főtanácson fel is szenteltettünk. A mennyiben ez a felszenteltetés, a mint már megjegyeztem, csakugyan egyházi törvényeinkbe ütközött, voltak, a kik a főtanácson ezt az eljárást méltán kérdés tárgyává tették. Azonban ezek is hamar belenyugodtak abba, látván, hogy a rendkívüli körülmények csakugyan rendkívüli intézkedéseket kívánnak.

Az ily módon tanárságra kiválasztott és már fel is szentelt öt ifju közül Pap M. és Nagy L. nem sokára a főtanácsai gyűlés után peregrinálni indultak; azaz, bejárták összes egyházközségeinket, ismertebb és jobb módu hitsorsosainkat, hogy külföldi akadémiai utjokra adományokat gyűjtsenek. Ők voltak az utolsók, a kik egyházunk eme régi gyakorlata szerint tanári kiképeztetésökhöz szükséges költségek egy részét magok gyűjtötték össze. Buzogány Á., Marosi G. és én a főiskolában maradtunk s a tényleg már folytatott köztanítóság mellett Buzogány velem segéd papnak, Marosi pedig iskolai főnöknek neveztetett ki, de mint már felszentelt papok kivételtünk az isk. törvények alól s egyenesen az E. K. Tanács hatósága alá helyeztettünk; továbbá az isk. igazgatóságnak és az E. K. Tanácsnak tagjaivá tétettünk s a templomban is a tanári székek jelöltettek ki számunkra ülőhelyül. Nem csekély kitüntetés volt az mindhármunkra nézve, de annál nehezebb volt helyzetünk, nehogy visszaeljünk a bennünk helyezett bizalommal s egyfelől a tanári és

egyházi tanácskozásokban is résztvenni méltóknak ítéltessünk, másfelől tanuló társainkban is fenntartsuk a legjobb baráti viszonyt. S elmerem mondani, hogy egyik részről sem adtunk soha panaszra okot.

A mi a segéd papságot illeti, a templomi szolgálat úgy levén beosztva, hogy a rendes pap, a köztiszteletben élő Kriza minden második vasárnap prédikált, a két segéd pap pedig felváltva utána, tehát nekünk csak 4 hétben egyszer kellett prédikálnunk, a mi magában véve elég könnyű szolgálat lett volna. De miután mi, mondhatni, minden készület nélküli léptünk a szószékbe, sem kézírásban, sem nyomtatásban nem igen voltak egyházi beszédeink, aztán némi ambíciót is csináltunk magunknak abból, hogy igyekezzünk a lehetőleg a magunk esze után járni, dolgozzuk ki magunk, a mikor csak lehet, beszédeinket, mert a saját gondolatait és érzelmeit tolmácsolni is a legjobban tudja az ember; természetes, hogy szorgalmasan hozzá kellett látunk a munkálkodáshoz. E célból a magyar prédikátori tára mellett német és francia jelesebb egyházi szónokok munkáit meghozattuk, azokat tanulmányoztuk, az angol nyelv tanulásához csak akkor kezdettünk hozzá és így angol egyházi szónokok műveit még nem használhattuk. Ezekből nemcsak fordítottunk, hanem átdolgoztunk olyan beszédeket, a melyek a mi lelkünkben is viszhangra találtak, remélve, hogy így azok hallgatóink szívében is viszhangot keltenek. Gyakran előre megbeszéltük egymással kidolgozandó beszédünk tárgyát s kölcsönösen közöltük arra nézve gondolatainkat. Az elmondás után rendszeren ismét megbiráltuk egymást mind a beszéd kidolgozását, mind előadást illetőleg. Ebben Marosi barátunk is részt vett, a ki koronkint szintén prédikált. Nem tartózkodtunk egymásnak egész őszinteséggel elmondani megjegyzéseinket, észrevételeinket, mert tudtuk, hogy ezzel egyik sem akarja a másikat kisebbiteni, hanem ellenkezőleg a lehetőleg tévedéseiről meggyőzni, helytelen felfogásáról és esetleg rossz szokásairól leszoktatni. Egymást így segítve, tanácsolva és támogatva haladtunk mi egymás mellett valamint az iskola padjain, úgy a templomi szószéken is. És a jutalom lelkiismeretes igyekezetünkért és fáradozásunkért nem is maradt el. Nem az anyagi jutalmat értem. Hiszen segédpapi egész évi fizetésünk csak 40 frt volt s ezt is az első évben oda adtuk egyházunk közczéljaira az éppen akkor vallásközönségünk kebelében megindított segélyadományok gyűjtése alkalmából. Hanem megjutalmazott a hivek szeretete és buzgó templomgyakorlása. Meglehet, hogy ezt akkor elősegítették a hazai nyomott viszonyok is. A magyar ember előtt el levén zárva minden tér, a hol lelkének valami élvezetet szerezhesen

és találhasson, tán ez is többeket vonzott a templomokba. De talán a mi ifjui lelkesedésünk is részben legalább befolyhatott erre. Annyi bizonyos, hogy segédpaposkodásunk alatt hiveink meglehetősen gyakorolták az isteni tiszteleteket. Más vallásuk is többen csaknem rendes hallgatóink voltak. Különösen a nagyobb ünnepeken alig maradt el egy-egy család. Ezek aztán abban is versenyeztek egymással, hogy ebédre, vacsorára magokhoz hívják a segédpapokat. Néha egy héttel az előtt a következő ünnep minden napjára és estvéjére már le voltunk foglalva. Ilyenkor nem ritkán hiveiuk is megbírálták beszédeinket, elmondották észrevételeiket, a miket mi szívesen meghallgattunk, mert ezekből is sokszor okultunk. E tekintetben különösen nem hagyhatom megemlítés nélkül Jakab Eleket, a ki gyakran az iskolában is felkeresett, hogy elmondja észrevételeit, a melyek bizony néha meglehetősen élesek voltak, de nyomban megennyhitette jó tanácsaival, alapos utasításaival. Nem hiszem, hogy Buzogány Á. is rossz néven venné, de részemről e helyen is szívesen mondok Jakab Eleknek köszönetet a kezdő ifju segéd-papok iránt tanusított barátságáért s jóakaró támogatásáért.

Igy folyt le szinte észrevétlenül a köztanítótság mellett két évi segéd-paposkodásunk Buzogánynyal. Nem kis örömmel az elért sikerek felett s még több reménnyel a jövő iránt.

Az 1857. év nyarán Pap Mózes és Nagy Lajos a külföldről szerencsésen haza érkeztek. A sor most rajtunk hármunkon volt, hogy kimenjünk. Ez évi főtanácson Pap M., Nagy L., Buzogány Á. és én kolozsvári, Marosi G. barátunk pedig sz.-kereszturi tanároknak megválasztatván, szeptember 17-én indultunk el Göttingába, a hova Budapesten, akkor még csak Pest volt, Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipcsében, Weimarban, Eisenachban, Casselben több kevesebb ideig megállván, október 8-án érkeztünk meg. A göttingai egyetemen mindhárman együtt töltöttünk el két fél évet. Marosi főleg a nyelvészet, én a mennyiség- és természettan, Buzogány a történelem és neveléstan tanulmányozásával. Ezek mellett nem mulasztottuk el közösen bölcsészeti előadásokat is hallgatni. A harmadik félévre én Marosival a berlini egyetemre mentünk át; Buzogány tovább is Göttingában maradt, a hol ő különösen dr. Waitzban, az egyetemen a történelem első tanárában egyszersmind jó akaró barátját is megtalálta, a ki az egyetemi tanórákon kívül Buzogányt házánál is mindig szívesen fogadta, ismereteit vele itt is örömmel közölte, másfelől ő is hazánk történelmére nézve Buzogánytól nem egy előtte ismeretlen pontra nézve kellő felvilágosítást nyert. Mig ez uton Buzogány

a történelem tanulásában kitűnő haladást tett, maga is terjesztője lett nemzetünk története helyesebb ismertetésének, a mi bizony nem egy külföldi tudósra ma is ráférne.

Németország különböző egyetemi városaiba tett kisebb kirándulások mellett 1859 tavaszán nagyobb utazást tettünk Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban. Párisban tartózkodásunk éppen arra az időre esett, mikor az osztrák-olasz háború kitört s Napoleon szövetséges társa, Viktor Emmanuel segítségére ment. Szemtanui voltunk a párisiak lelkesültségének, a mely bizony minket is nem egyszer magával ragadott. Párisban többször találkoztunk Szemere Bertalannal is, a ki thea-estélyre is elhívott magához s Buzogányról naplójában is megemlékezett, ez időtájt nála járt ifjak közül azok közé sorozván őt, kik „tanulmány szomjasok, tevékenyek, hazafiui érzelműek, haladnak a korrallal és a hazát, mivel szenved, még jobban szeretik“. ¹⁾

Párisban Marositól elválva, ki a Schweitzba, Zürichbe ment, mi Buzogánynyal Londonba mentünk. Jakab József után, a ki 1847-ben, mint akadémista szintén megjárta Angliát, mi voltunk az elsők, a kik angol unitárius testvéreinknek a magyar unitáriusok iránti rokonszenve és szeretete melegét érezhettük. Az a szives fogadtatás, a melyben részesítettek, különösen hazánktól két évi távollét után, kétszeresen hatott reánk és fölemelt. Szerencsések voltunk mint egyházunk képviselői az angol unitáriusok 1859-ki közgyűlésében is részt venni. Ezen a közgyűlésen tette Steinthal lelkész, a ki a közgyűlést megelőzőleg csak egy pár nappal érkezett volt vissza Magyarországról s éppen Erdélyből, a hová az angol unitárius társulat, a mi egyházi állapotainkról magának személyes meggyőződést szerezni s ugyan e célból 1858-ban Erdélyben járt, de hazamenő útjában Brüsszelben elhalt nemes Tagart missióját teljesíteni küldötte volt, ²⁾ azt az indítványt, hogy jövőre az angol unitáriusok papnevelő intézetébe, a Manchester New Collegeba küldendő unitárius ifju számára helyezzenek kilátásba évi 100 font sterling segélyt. S tán nem csaló-

¹⁾ Szemere Munkái. II. köt. 169 l.

²⁾ Steinthal manchesteri unitárius lelkész ez alkalommal tényleg Kossuth-tól is meg volt bízva, hogy tekintettel az osztrák-olasz háborúra, a magyar nemzet gondolkozásmódjáról, hangulatáról is szerezzen magának tájékozást. E megbízatásnak, úgy látszik, hogy az osztrák kormány is neszét vette volt s ez okozta, hogy Steinthal, ki a Székelyföldön levő ekkleziáinkat bejárando volt, Sz.-Keresztúrról hirtelen megfordult s gyorsan kiment Magyarországról és Ausztriából.

dom, ha ezen indítvány meleg felkarolását részben a mi személyes jelenlétünknek tulajdonítom. Azóta jelenleg már a 13-dik ifju élvezi e segílyt. Sőt e segílyt már nekünk felajánlották, ha Londonban maradunk. De miután nekünk tanári székeinket szeptemberben el kellett foglalni, legnagyobb sajnálatunkra nem vehettük igénybe angol testvéreink e szivességét s öt heti Londonban tartózkodás után, mely idő alatt a nagyhirű bölcész dr. Martineau, a derék Taylor előadásainak hallgatása mellett több kirándulást tettünk a környékbe is, június 22 én kedves házi gazdánktól, Marshalltól, a kinek házánál el voltunk szállásolva, egész a Themséig kísértetve, hajóra szálltunk s Ostende felé haza indultunk. Heidelbergben Marosival ismét egybe találkozva Augsburgon, Münchenen, Linczen át Bécsbe s innen július 8-án Budapestre értünk, tekintettel az osztrák-olasz háborura nem minden aggodalom nélkül, hogy Ausztriába érve valahol még le is tartóztathatnak. De nekünk bizony még a podgyászunkat sem igen vizsgálták meg sehol. Annál nagyobb vattatásnak voltunk aztán kitéve, mikor Kolozsvárra haza érkeztünk. Itt más napra még a gyorskocsitól, a melylyel megérkeztünk, a rendőrséghez idéztek. Apróról-apróra kikérdezték, hogy hol és merre jártunk? kikkel találkoztunk? Voltunk-e Párisban Szemerénél, Londonban Kossuthnál? stb. Vallomásainkról izekre terjedő jegyzőkönyvet vettek fel. De végre is minden bántódás nélkül kikerültünk az akkori politikai inquisitióból.

1859. szeptember havában Buzogány megkezdette kedvencz tárgyának, a történelemnek kolozsvári főiskolánkban tanítását. Élénk, megnyerő és lelkesült előadása, tapintatos jó modora, a fegyelmezésben részrehajlatlan, igazságos és mindig nemes eljárása csakhamar a legjobb tanárok közé emelte. Tanítványai nemcsak a tanteremben hallgattak rá, tisztelték és szerették, hanem az iskola falain kívül is bizalommal fordultak hozzá és ő senkit hidegen el nem utasított magától, jóakaró tanácsát, utasítását, egyiktől sem tagadta meg, szivesen segített, a kin segíthetett. Ugyanezen évben főiskolai könyvtárnoknak, 1862-ben a kolozsdobokai egyházkönyvtárban jegyzőnek, majd az E. K. Tanács pénztári jegyzőjének választatván meg, midezzen hivatalokat kiváló pontossággal és lelkismeretességgel töltötte be. Főiskolai könyvtárunknak egy nagy részét szakértelemmel ő rendezte, lajstromozta, az egyházköri valamint az E. K. Tanácsi jegyzőkönyveket a legnagyobb gondnal és utánjáraással vezette, a számodásoknak a pénztári jegyzőséggel együtt járó megvizsgálását híven és megbízhatólag teljesítette. Gyakorlati papságot, az akadémiáról hazajöven,

egy pár évig nem folytatott, de 1861-ben Kriza János püspöknek s helyébe e sorok írója a kolozsvári ekklezsia rendes papjának választatván, Buzogány szintén mint tanár másod papnak választatott meg, ismét a templomi szószékbe lépett, a melyen, ha nem is annyira az előadás varázsával, mint inkább beszédének tartalmasságával már korábban oly szép sikerrel és elismerőleg működött. 1865-ben Szt.-Gerliczén tartott zsinaton, mely 1848 óta az első vidéki zsinatunk volt szintén ő volt az ünnepi egyik egyházi szónok.

Buzogány, a ki a magyar irodalmat is kitűnő szeretettel tanulmányozta, nem mulaszthatta el annak tehetsége szerint munkása is lenni. E nemű első kísérleteit természetesen ő is a tanuló ifjúság által szerkesztetni szokott iskolai lapban tette meg, a honnan tanuló ifjaink közül nem egy később oly messze felrepült a költészet és az irodalom más regioiba is. A tanuló ifjúság, a mint már említve volt, a maga lapja szerkesztésével is többször megbizta. Ugyancsak a tanuló ifjúság megbizásából szinművészeknek jutalom-játékuk alkalmából rendszeren ő írta a színházban szétszórandó diszverseket. Segéd pap korában a kolozsvári lapokban tárczaczikkeket, könyvismertetések kezdét irogatni, a mit azután későbbben mind nagyobb kiterjedtségben gyakorolt. Mint tanár szakmájába vágólag a legjobb kutatók felhasználásával iskolai tankönyvül egy kitűnő politikai földrajzot írt, a mely kiegészítő részül szolgál a Brassai hasonló czélú természeti földrajzának. Legtöbbet dolgozott éppen e folyóirat számára, a melynek bölcsőjénél már ő is ott állott; sőt az 1861-ben megjelent I-ső kötetet is az ő dolgozata nyitja meg, egy angolból nemcsak lefordított, de viszonyainknak megfelelőleg teljesen átdolgozott egyházi beszéd, a nagy emlékü Tagart Eduárdról. Ugyancsak e kötetben Channingtől is fordított egy beszédet. A későbbi kötetekben: Augusztinovics Pál, Gedő József, Nagy Elek stb. életrajzai, ugyancsak általa írt tanügyi czikkek, értekezések, egyházi szemlék, melyeket a hazaiak mellett német, francia és angol egyházi lapokból és folyóiratokból kiváló gonddal és választékkal állított egybe, kétségen kívül e folyóiratnak nem csekély becsesel bíró irodalmi termékei. Egy ideig társszerkesztője volt a Ker. Magvetőnek. Még pedig az annyi reménnyel megindított vállalat legválságosabb korszakában, a mikor az ismét a lenni vagy nem lenni kérdése előtt állott. Mert tény az, hogy a két első kötet megjelenésével Ker. Magvetőnk már-már megszünendő volt. És hogy ez be nem következett, abban nem kis érdeme van Buzogánynak, a ki kicsiny irodalmi körünknek, a vállalat fenntartása mellett buzgón kitarított tagjainak felkérésére

és biztatására az előbbi szerkesztők lemondásával annak további szerkesztését velem elvállalta. S jóllehet Kolozsvárról lett eltávozása következtében mint szerkesztő nem sokáig működhetett, e folyóiratnak azután is mindvégig egyik legmunkásabb tagja maradt.

Hazánk alkotmányának 1867-ben történt helyreállításával ugyanis a Buzogány pályáját illetőleg nagy fordulat állott be. A magyar miniszteriumnak szervezésével, különösen a vallás és közoktatási tárcazt illetőleg már a kormányzás érdekében gondoskodni kellett volna arról, hogy a miniszteriumba mindenik törvényesen bevett vallásfelekezett kebeléből legalább egy olyan tanférfiu alkalmaztassék, a ki azon vallásfelekezet egyházi és iskolai ügyeivel teljesen ismeretes, azokra nézve minden felmerülhető esetben kellő felvilágosításokat adhat. A mi egyházunkra nézve ez annyival égetőbb kérdés volt, mert bár vallásunk az 1848-ik évi pozsonyi országgyűlés XX. t. cikke által Magyarországon is törvényesítve lett, a közbejött zavarok miatt e t.-cikknek is csak 1867-ben lett meg kívánt hatálya. Nem sokat tudtak a mi vallásunkról Erdélyen kívül Magyarországon. S a mit tudtak is, az is inkább elferdítés és koholmány volt, a miben nem nagy köszönetünk lehetett s a mitől — sajnos — még most sem vagyunk teljesen mentek; egyházi szervezetünk pedig egészen ismeretlen volt. Hogyan fog tehát a vallás és közoktatásügyi miniszterium a mi egyházunk ügyeiben intézkedni, a melynek törvények által biztosított jogait és szabadságát Erdélynek Magyarországgal való egyesítésére vonatkozó 1867. évi t. cikk is fenntartotta és biztosította, ha e jogokat és szabadságot a miniszteriumban senki sem ismeri? S mégis azt kellett tapasztalnunk, hogy e miniszteriumban egyetlen egy unitárius tisztviselő sem neveztetett ki. Ez ügyben tehát Egyházi K. Tanácsunk mindjárt 1867. jul. 17-ről egy felterjesztést intézett a vallás és közoktatási miniszterhez, Báró Eötvös Józsefhez, a melyben a fenebbiek alapján kérte, hogy a vezetése alatt álló ministeriumhoz egyházunk részéről is legalább egy olyan tisztviselő neveztesse ki, a ki ott egyházunkat méltóan képviselhesse. A minden ízében hazafias gondolkozásu és nemes lelkü Báró Eötvös nem is zárkozott el e kérés elől s Buzogány Áron 1858. jun. 18-ról csakugyan kineveztetett a vallás és közoktatásügyi ministeriumhoz titkárnak. E kinevezésről Báró Eötvös válaszul felterjesztésünkre azonnal értesítette E. K. Tanácsunkat, megküldve Buzogány részére a kivezési okmányt is. Buzogány is értesítettén kineveztetéséről, az E. K. Tanácsnak 1868. jul. 9-én tartott ülésében a tanárság s más egyházi hivatalok alól felmentetett, jegyzőkönyvileg kifejeztetvén

eddig szolgálatai iránt az E. K. Tanács teljes eljmsmerése, kéréséhez képest fennhagyva számára azt is, hogyha nem remélt esetben vissza kellene jönie, tanári székét ismét elfoglalhassa. E határozatot ugyanazon évi egyh. főtanács is mindkét ágában örömmel tette a magáévá. Mert habár Buzogányban az ő eltávozásával kolozsvári főiskolánk egy kiváló tanerőt, E. K. Tanácsunk egy pontos hivatalnokot s egyházi és i kolai ügyeink általában egy buzgó és ügyszerető tagot veszítettek, miután a vallás és közoktatásügyi miniszteriumhoz történt ezen kineveztetésével egyházunknak egy jogos kívánsága teljesített, e veszteségben annyival inkább megnyugodott, mert másfelől még sokkal nagyobb nyereségnek tartotta, hogy éppen egy ilyen teletséges és megbízható tagja hivatott el egyházunk képviselésére a miniszteriumban.

Buzogány a hivatali esküt 1868. jul. 27-én tette le, miről engem másnap Pestről tudósítván, ezt írja: „Eötvös miniszter úr igen nyájasan fogadott valamint első találkozásomkor, ugy tegnap is a felesküvés alkalmával. Ugyanezt mondhatom a többiekről is, tanácsosokról és titkárokról, kiket eddig meglátogattam.“ De az eskü letétele után még hazajött, hogy dolgait rendezze s részt vegyen az évi háromszázados zsinati ünnepélyünkön és csak ősszel költözött fel s foglalta el végleg új állomását. A tanuló ifjuság fáklvás zenével tisztelgett nála s vett búcsut kedves tanárától. Mi mindnyájan jó kívánatainkkal bocsátottuk utjára, mely engem a legközelebről érdekelt, a mennyiben 16 év óta eddig, mondhatni, mindig együtt éltünk, egy uton haladtunk. Most elváltak utaink s elváltunk mi is egymástól. De azért az összeköttetést levelezés által folyton fenntartottuk s részemről most is szerető gonddal őrzöm az ő leveleit, mint a melyek baráti érzelmei mellett hazafias érzelmeinek, szintugy mint vallása és egyháza iránti forró szeretetének a legszebb bizonyítékai és a mely levelekből tárgyamhoz képest bőv alkalmam lesz az alábbiakban egyes részeket be is mutatni. Mindjárt hivatalba lépése után 1868. okt. 8-ról írja: „Osztályfőnököm Szentiványi miniszteri tanácsos (a legjobb s legnemesebb emberek egyike a földön) midőn beléptem a hivatalba így szólt, a legjobbkor jött, minthogy az osztály nagyon megfogyott... A kezdet nehézségei, ugy az a körülmény, hogy az osztályban csak másodmagammal, sőt néhány napig egyedül maradtam s végre lelkiismeretességem és ambitionom, hogy magamról jó véleményt alapítsak, reggeltől d. u. 2 óráig mindennap elfoglalnak; sőt egyszer-egyszer a délutánomat is... Tanárky, ki elég hidegen fogadott, mondott is már egyik collegámnak annyit, hogy szorgalmas collegát kaptak.“

Buzogány először a protestáns és zsidó ügyosztályhoz osztatott be, de a következő 1869-ik évben már a népnevelési ügyosztályhoz tétetett át, a minek ő annyival inkább örvendett, mert tehetségei érvényesítésére itt még nagyobb tér nyílt előtte. Ez ügyosztály élén Gönczy Pál állott, kinek a népoktatási törvény, a tanítóképző intézetek, a felső nép- és polgári iskolák, a közép ipar- s kereskedelmi iskolák valamint a kereskedelmi akademiák és felsőbb leányiskolák szervezése, berendezése, részint alkotása körül kifejtett ügybuzgalma valamint ezek által szerzett érdemei országosan el vannak ismerve. S hogy e nagy munkában Buzogánynak is nem csekély része volt, erre nézve legyen elég egyik életírójára hivatkoznom, a ki ezeket mondja róla: „A ki hazánk kulturtörténetét meg fogja írni, az a Gönczy Pál fényes neve mellett előkelő helyre fogja iktatni a Buzogány nevét is.“¹⁾ Tény az, hogy különösen a tanítóképző intézetek és felső leányiskolák megvizsgálására leggyakrabban Buzogányt küldötték ki a miniszteriumtól; a mi kétségen kívül abban leli magyarázatát, hogy ezekben az ügyekben teljesen otthon volt, szakismeretei őt ily megbízatásokra nemcsak alkalmassá tették, hanem hogy azokban mindig a kívánt pontossággal járt el s intézkedései megfelelték a czélnak.

Szoros értelemben vett hivatali ténykedése mellett nem csekély érdemet szerzett Buzogány magának a „Székely mívelődési és közgazdasági Egyesület“ körül is. Ez egyesület, mely 1875-ben alakult meg, ugy tekinthető, mint az ujabban alakult Erdélyi Magy. Közm. Egylet előfutárja. Tulajdonképpen most is azt a czélt szolgálja, csak miután ez anyagi erejével s nincs miért tagadni, erélyével és tevékenységével is amazt jóval túlszárnyalta, a Székely Egyletnek jelenleg már nincs meg az a súlya és jelentősége a társadalomban, a mi az Emkenek. Mert a székelységet megerősíteni, anyagi és szellemi fejlődésében elősegíteni — s a Székely Egylet ezt a hazafias, nemes czélt tűzte maga eleibe czélul — mi egyéb, mint az erdélyi magyarság megerősítése, a mire az Emke is torekszik. Sőt kimerem mondani, hogy az előbbi nélkül az utóbbi el sem érhető. Az erdélyi magyarság ereje a székelységben van s ha ezt elesni engedjük, hiába magyarosítjuk meg az összes desolált községeket, mert ezek azt soha ki nem pótolják. Buzogány már a Székely Egylet érdekében megin-

¹⁾ Dr Gerevich Emil Paedagogiai Plutarch. Szerkesztette Orbok Mór. 1887. Első kötet. Buzogány Áron 5. lap. A Riedl József által szerkesztett M. Paed. Szemle 1881-ik évfolyamában is megjelent a B. Á. életrajza arcképével együtt.

dult legelső mozgalmaknál ott volt, azokban tevékeny részt vett; a legelső értekezlet 1874-ben kezébe adta a jegyzői tollat; az egyesület megalakulásánál, az alapszabályok elkészítésével, az egyesület érdekében kibocsátott felhívások elkészítésével járó munkából és fáradságból neki juttatott és pedig nem kicsiny részt vonakodás nélkül magára vette, lelkiismeretes pontossággal és odaadással teljesítette; majd az alakuló közgyűlésen 1875-ben titkárnak választatván meg, e tisztében Hajós János elnök mellett még nagyobb tevékenységet fejtett ki az Egyesület érdekében, a választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek mellett ő kezdte meg az Évkönyvek szerkesztését is s azokat titkársága idejében, melyet 1881-ig viselt, mindig legnagyobb gonddal s utánjárással állította össze, maga is több dolgozattal járulván hozzájuk u. mint a Székely kivándorlókról, a len- kenderfonó szövőintézet terve, Cseréy-Muzeum ismertetése sat Szóval: e hazafiui vállalatból is hazafi érzéssel kivette a maga részét.

De politikai megbízatásokban is részesült Buzogány. A többek között, mikor Bittó István 1869-ben Abrudbányán képviselőnek választatott, az ő megválasztása érdekében Buzogány is megjárta Abrudbányát. „Az érdem kicsi részben az enyém“ — írta nekem ez alkalomból. „Sokat tett a főispán, Pogány György; de legtöbbet az odavaló intelligencia, azok között a derék és szeretetre méltó Arkosi Károly, Pálfi Samu stb.“ A mikor aztán Bittónak 1872-ben poszony-megyei képviselővé lett megválasztatása következtében az abrudbányai képviselőség ürességbe jött, neki is megvillant az eszében egy pillanatra az a gondolat, ha vajjon ő nem léphetne-e fel Abrudbányán képviselőnek? De bár e tekintetben egyesek részéről biztatást is nyert, komolyabb lépéseket ez irányban nem tett. S hogy mennyire ragaszkodott a miniszteriumnál elfoglalt állásához, a melyet ő részben úgy tekintett, mint egyházunktól nyert megbízatást, mutatja az is, hogy éppen akkor lévén folyamatban a kolozsvári egyetem felállítása s az a hír terjedvén el itt közöttünk is, hogy ő is folyamodott volna az egyetemhez egy tanári székért, e hír feletti egész méltatlankodással írta nekem 1872. szept. 2-iki levelében: „Én sem egy betűvel sem egy szóval nem folyamodtam. Ha akartam volna, gondolom, hogy Paulernél (ő volt akkor a vallás és közoktatásügyi miniszter) egy tanári szék megnyerése iránti kérésemre kedvező választ nyertem volna. De számot vetettem magammal s látva, hogy ha én mint tanár visszamegyek Kolozsvárra, azzal a különbséggel, hogy nem unitárius, hanem universitási tanárként, több fizetéssel, sok ember pálczát tört volna felettem, egy perczig sem haboztam. Itt maradok

barátom. Legalább egyetlen szerzeményem, a tiszta becsület nekem megmarad. Ez határozott. És most igazán meg vagyok nyugtatva, hogy nem folyamodtam.“

Általában Buzogány hivatalának élt, melyet — mint mondám — missiónak is tekintett magára nézve. Az állami szolgálatban ugyan azt a buzgalmat, pontosságot, odaadást és lelkiismeretességet tanusította, a miknek megelőzőleg az egyházi szolgálatban oly kiváló jeleit adta. S csudálatos, hogy még is 13 évig kellett várakoznia, a míg 1881-ben az osztálytanácsosi czimet és jelleget is megnyerhette. „Éppen most hivatott a miniszter ur — írja nekem előbbi kitüntetését 1881. jul. 10-ről tudató levelében — azért, hogy első gratuláljon a ma érkezett legfelsőbb elhatározásnak, melyben nekem az osztálytanácsosi czim és jelleg megadatott. Nő, hát most egy kis erkölcsi satisfactió meg van.“ Meg vagyok győződve, hogy ha b. Eötvös tovább él, ezt az erkölcsi satisfactiót korábban is megkapta volna, életét nem végezte volna csak mint osztálytanácsos. De sajnos a magyar tan- és nevelésügynek ez a nagy reformatora, annyi szép és szabadelvű eszmének lánglelkű apostola, a ki az 1848. évi első magyar felelős miniszteriumban is viselt tárczáját egyedül vette át maga az alkotmány helyreállításával 1867-ben is, az új időkhöz mért nagyszabású alkotásai között a nemzet legnagyobb fájdalomára csakhamar 1871-ben meghalt. Az ő halálát ez év febr. 3-ról velem tudató levelében a legmélyebb hazafiúi érzés fájdalomával írta nekem Buzogány: „Mi árvák vagyunk most, mint a pásztor nélküli nyáj. A szegény Eötvös meghalt! Pedig hogy szeretett volna élni még s mily kár vala egy ily igazán nemes lelkű, szép tudományu és emelkedett gondolkozásu embernek még nem élnie. Hidd el barátom, oly kevés nálunk a szó nemesebb értelmében mivel ember s még megdöbbenőbbben kevesebb a magyar statusférfi! . . . Eötvös a magyar politikában messzelátó, okos, mérsékelt, bölcs ember volt — halála a nemzetnek nagy veszteség.“ A hazafiúi érzésnek hasonlóan ily nemes lángja tör ki lelkéből a Deák Ferencz halálakor: „Meggrendült lelkünk alapjáig — írja 1876. febr. 29-ki levelében — hogy Deák nincs többé, aztán a következő pillanatban valami fönséges büszkeség hatott át arra a gondolatra, hogy a magyar nemzetnek fia volt Deák és hogy e nemzet így tudja megtisztelni az ő nagy vezérének emlékét! Dicső és elfelejthetetlen volt ama jelenet; a mi emberrel történhetik és a mit ember tehet: itt culminált. Bizony él még a magyarok istene, barátom, hogy csak e században is annyi nagy embert adott e szegény nemzetnek — egy Kazinczy, Széchenyi,

egy Kossuth, Petőfi s egy Deák mind nagyok voltak a magok nemében, ezek között talán a legnagyobb, mindenesetre a legbölcsebb Deák volt Bizzunk a gondviselésben, mely a jövőben is küldeni fog nekünk profétákat, kik vezéreljenek a fenyegető idők hullámai közt.“ Általában nem adta elő magát fontosabb esemény hazánkban, hogy a Buzogány szép lelke ily szép vonásokban ne nyilatkozott volna meg kezeim között levő leveleiben is.

Bár mennyire el volt is foglalva Buzogány hivatalos teendőivel, a mi egyházi és iskolai ügyeinket is folyton szíven hordozta. Főtanácsai gyűléseinken, a mikor tehette készséggel részt vett s ha ebben meg volt akadályozva, nem mulasztotta el magának mindenről tudomást szerezni, hogy minő ügyekben minő határozatok hozattak, nehogy kiessék közdolgaink folyásának ismeretéből. A mikor Nagy Elek, e derék főgondnokunk, betegsége miatt lemondását beadta s Buzogánynak is ez értésére esett, 1873. decz. 23-ról kelt levelében megdöbbenve írja nekem: „Nagy Eleknek a főgondnoki állásról való lemondását a Consistorium, úgy hiszem, nem fogadja el. Az ő pusztá neve most is többet ér, azt hiszem, mint akárkinek egyénisége, a kit most választhatnátok helyébe. Legyünk háladatosak, barátom annyi érdem iránt. Erkölcsi súlyedés lenne hátat fordítani ily embernek romjaiban is.« A Nagy Elek érdemei, a ki 1854-ben választatott meg főgondnoknak és így egyházunk egyik legválságosabb idejében ült a főgondnoki székhelyen, a mikor 9 évig nem lehetett a püspöki széket betölteni, mivel az akkori önkényuralom ezt is megtiltotta, sokkal ismertebbek és neve tiszteltebb volt egyházunkban, minthogy az ő lemondása éppen úgy meg ne döbbsentett volna mindenkit, mint a hogy Buzogányt megdöbbsentette, következőleg, hogy főtanácsunk csakugyan nem fogadta el lemondását s Nagy Eleket örökös tiszteletbeli főgondnoknak ismerte, ezt legkevésbé sem kívánom a Buzogány fennebbi levelével kapcsolatba hozni; de minden esetre ez is mutatja egyházunk ügyei iránti meleg érdeklődését. S a mikor 1874-ben a Dávid Ferencz halála háromszáz éves fordulója alkalmára 1879-re egy 10,000 frtos alapítvány iránti indítványomat megtettem volt, Buzogány szintén az első között volt, a ki ezt az indítványt nemcsak melegen üdvözölte, hanem ki is egészítette azzal, hogy ugyanakkorra egy szellemi emlékoszlopot is emeljünk Dávid Ferencznek, a mi aztán a Jakab Elek „Dávid Ferencz Élete“ czimű nagybecsű munkát hozta létre egyházunk dicsőségére.

De különös szeretettel, mondhatnám rajongással csüngött Buzogány a Ker. Magvetőn. A 4-dik kötetet, mely 1868-ban már az

ő eltávozása után jelent meg, még együtt szerkesztettük. Egy előre vonakodott, hogy ez a kötet kettőnknek a neve alatt jelenjék meg. Megérdemli, hogy ennek indokát megismertessem. Az országos népoktatási törvény éppen akkor volt tárgyalás alatt. Én a kedves emlékü Kovácsit mint szakembert felkértem, hogy szóljon hozzá a kérdéshez a Magvetőben. Ezt tudattam Buzogánynyal, a ki 1868. okt. 21-ről ezt adja válaszul: „Nem tudom, hogy Kovácsi kedves bátyám, mint politikai véleményeim konok ellentétese (Kovácsi ellenzéki volt és sokszor összetűztek Buzogánynyal a politikai kérdések felett, de azért a legjobb barátságban voltak egymással s a konok szónak itt is csak tréfás jelentősége van) milyen szellemü czikket ír a népiskolákról. Ha nézetei nézeteimmel merő ellentétben állanak: ez esetben cikkének, mely egyéb aránt kétségen kívül jeles leend, közlését akadályozni ugyan nem kívánnám, de a szerkesztéstől nevetem visszavonnám, a mi különben jelentéktelen dolog lenne, miután egy vagy két szerkesztői név egyre megy s ha az én nevem kimaradna, ott a tied s az elég. Különben is érzem, hogy ugy sem sok joggal nevezhetem magamat a 4-dik kötet realis szerkesztőjének.“ Egy pár nappal erre, nehogy félre értettem legyen ezen nyilatkozatát, annak értelmezésére ismét a következőket írja: „A K. Magvetőnek célja, a mint én felfogom, mind egyházi, mind iskolai nyilatkozataiban a szabadelvü józan haladás s észszerü reformok pártolása. Na már, hogy a népnevelés ügyében tenni kell valamit, hogy az Eötvös törvényjavaslata akar is tenni valamit: az igaz. Tehát szabadelvü és korszerü szempontjából alapjából csak azért is elkárhoztatni nem lehet. De meggyőződéseim szerint nem is oly rossz alapelveiben az a törvényjavaslat, mint hirdeti az oppositó s a vastagnyaku felekezeti-ség. Én nem egyszer olvastam át meg át ezt a törvényjavaslatot s igazán meggyőződésből szólok. Módosítások, igaz, szükségesek rajta, pl. alább kell szállítani azokat a feltételeket, melyektől egy falusi iskola létele függ, hogy a türhető felekezeti iskolák is existálhassanak, a felekezeti iskolákra nézve a kormány beavatkozását korlátoz-nám, természetes levén, hogy a mi nem az övé, ott kicsit disponál-jon stb. és mindjárt jó lesz a törvényjavaslat. Tehát alapelveiben méltányolnunk, részleteiben módosítanunk kell és czélt érünk; mit oly rég pengetnek a leglelkesebb keblü hazafiak, a népnevelés ügye meg lesz lendítve.“ Miután azonban én Buzogányt mindezekre nézve megnyugtattam, de megnyugtatta őt magának Kovácsinak kérdés alatti czikke is, mely akkor „Népiskoláinkról“ czim alatt a K. Magvetőben meg is jelent, nemcsak hogy ezen kötetre nézve szerkesztő-

társ maradt, hanem egy következő levelében kijelentette, hogy csak egy nem remélt esetre hozta fel, a miket előbb felhozott, mert a maga részéről is ohajtja, hogy a 4-dik kötetet még együtt adjuk ki. Lehet, hogy sokak előtt ez az egész kérdés sokkal kisebb jelentőségűnek tűnik fel, minthogy érdemes lett volna a feljegyzésre, de én azt hiszem, hogy egy szép jellemvonását mutatja ez is Buzogálynak, azt t. i. hogy a meggyőződés embere volt s határozott elvei voltak, a melyekhez szikla-keményen ragaszkodott. A népiskolai törvény mellett elfoglalt ezen határozott s egyszersmind hazafias és szabadelvű álláspontjának jellemzésére még egy későbbi levelét is bemutathatom. A népiskolai törvényt senki oly élesen meg nem támadta, mint Révész Imre, az akkor általa Debreczenben szerkesztett „Figyelmező“-ben. Csaknem oly ellenséges álláspontot foglalt ő el akkor társaival együtt e törvényvel szemben, mint most a „Magyar Állam“ által képviselt katolikusok az egyházpolitikai törvényekkel szemben. Én felszólítottam Buzogányt, hogy a Magvetőben szóljon hozzá a kérdéshez. Erre vonatkozólag aztán ezeket írja: „Sokat gondolkoztam az általad tett becses megbízás felett s habár átlátam, hogy az reám rendkívül nehéz és kényes feladat, tervezgettem mégis, hogy mit lehetne legczélszerűbben tenni. Egyenesen Révéoszt venni kritika alá, vagyis az ő nézeteit, az nem a mi feladatunk, mindazáltal ha a népoktatási törvényt veszem is egyenes bírálat alá, nem tehetem, hogy Révéoszt meg ne támadjam, mert hiában, ő egy rakás álokoskodást talál fel s oly sértő elbizakodott modorban, hogy nem élesen írni ezek ellen nem lehet. Én tudom, hogy vannak ezen törvénynek hiányai s ezeket soha is nem takargatnám, de hogy az egész törvény párttaktikából s oly gonosz czélzattal hozatott volna, hogy általa a protestantismus a katholicismusnak zsákmányul dobasék, hogy a kormány ezen törvény által is a nemzet szabadsága ellen ásott volna, mint Révésznek minden sorából kilátszik: ezt legmélyebb meggyőződésből tagadom — tagadom nem mint tisztviselő, hanem mint ember és hazafi. Nekünk tehát mint olyanoknak, a kik a szabadság és szabad verseny minden irányban való szélesbitésének mindenkor örvendenünk kell s leginkább pedig az általános szellemi kultúra terén: nézetem szerint vagy hallgatnunk kell, hogy vivják mások a harczot (ez ugyan nem volna igen tisztességes szerep) vagy határozott és nyílt álláspontot kell vennünk itt is s ez az álláspont meggyőződés szerint nem lehetne más, mint az, hogy a mi felekezeti iskoláinkat minden erővel fenntartani igyekezzünk ugyan, de a magyar országgyűlésnek s magyar felelős kormánynak a népoktatás

terén való segítségül jövését legkevésbé se gátoljuk. Nekünk unitáriusoknak a nép művelődésétől nem szabad félnünk, mint hazafiaknak pedig örvidenünk kell azon, hogy valaha eljött az idő, hogy nekünk felekezeteknek, a nemzeti közművelődés előmozdítására az ország s ennek felelős nemzeti kormánya is segítségünkre jő.“ E hazafias, e szabadelvű szellemnek volt Buzogány mindig egyik kiváló képviselője a Ker. Magvetőben.

1869-ben a Ker. Magvető ismét kimaradt. De ez nem volt hátrányára, mert ez alatt előkészítettük a vállalatnak évnegyedes folyóirattá leendő átalakítását. De mivel Buzogányt a késedelem aggasztotta, 1869. márczius 15-ről már sürgeti a Magvetőnek kiadását: „Irod — mondja e levelében — hogy a Magvetőnek részvények alapján való folytatása eszméjét a vacsoráló társaság nagy tetszéssel fogadta. Hát aztán semmi sem történt? Az eszme szép dolog, hanem magában keveset ér vagy éppen semmit, ha kivitel nem követi. Az én nézetem az, hogy nagy szegénységre mutatna, ha elesnék ez az egyetlen folyóiratunk. Most, mikor az egész világ mozog az irodalom terén, csak mi volnánk oly gyámoltalanok, hogy ne tudjunk egy folyóiratot fenntartani? Hogy a lágymelegség s részvétlenség ide juttassa a Magvetőt, nem hiszem.“ A Buzogány által említett vacsoráló társaság magyarázatául megjegyzem, hogy az a kis írói kör, mely a Magvetőt megalapította, azt a legközelebbi időig a maga tulajdonának tekintette, annak terheit a munkában, gondját a fenntartásban megosztotta, mikor egy-egy kötet megjelent, egybegyűlt, a dolgozatokat megbirálta a következő kötetre nézve tanácskozott; számba vette a jövedelmet s ha volt, abból a szerkesztői, valamint az írói tiszteletdíjakat megállította, a szerkesztőket megválasztotta, szóval, a folyóirat fenntartása és fejlesztése érdekében mindent együtt és közös egyetértéssel tett meg. Ezek az egybegyűlések aztán rendszeren vacsorával voltak egybekötve, a mi a kör tagjai között a baráti érzést és a solidaritást is folyton fenntartotta, ápolta. Erre célozott Buzogány a vacsoráló társaságra való hivatkozással. De aggodalomra nem volt ok. A Ker. Magvető 1870-ben már évnegyedes füzetekben s azután megszakadás nélkül évről-évre így, majd két hónapos füzetekben megjelent, a hogy ma is folytatja szép pályáját, nem egy becses és számottevő dolgozattal gyarapítva az egyházi és tanügyi irodalmat, a melyekhez Buzogány is mind végig hozzá járult, sőt a mig én voltam egyik szerkesztője a Magvetőnek, Buzogánynál alig volt annak kitartóbb, állandóbb munkása. S bár távolléte miatt nem vehetett részt a fennebb említett barátságos

összejövetelekben és tanácskozásokban, leveleiben minden füzetre megtette a maga észrevételeit, a melyek a mily részrehajlatlanok, rendszeren épp oly alaposak és így figyelemre méltók voltak.

A Buzogány munkálkodásának egy terét még nem érintettem. Pedig azok a szolgálatok, a melyeket itt tett, szintén nem csekély jelentőségűek egyházunkra nézve. Értem budapesti egyházközségünket, melynek megalapításához ő kezdette egybehordani a porondszemeket. A mint Budapestre felköltözött, számba vette a különböző miniszteriumokhoz kinevezett unitárius vallásu hivatalnokokat s azokkal nemcsak hogy maga folytonosan fenntartotta az érintkezést, hanem arra igyekezett, hogy azok is hozzá vonzódjanak, vele minél bensőbb, baráti viszonyban álljanak. Megnyerő, bizalmas modora házát csakhamar hitsorsosaink találkozási helyévé tette. Majd ünnepeken ugyancsak házánál isteni tiszteleteket kezdett tartani; az egybegyűlt híveknek az urvacsorát is a szokott módon kiszolgáltatóván. Ime budapesti egyházközségünk megalapításának első kis csirája, a melynek további fejlődése is oly szoros kapcsolatban van a Buzogány házával és családi körével, hogy azt már itt szintén fel kell ölelnem.

Buzogány Á. még mint tanár Kolozsvárt 1864-ben nőül vette Bartha Rózát, Özv. Bartha Gyuláné Ferenczi Ágnes egyetlen leányát. Bartha Gyula, a Buzogányné atyja, bányatanácsosi ülnök volt Zalathánán s 1848-ban az oláhok preszákai vérengzésének annyi szerencsétlen honfitársunkkal ő is áldozatul esett. A szegény édes anya kis leánykájával karjai között megmenekült; de egy kis fiát elsodorta mellőle az üldözők és üldözöttek árja és sokáig is gyötörte a gondolat, hogy elveszett kis fia életben is maradhatott s ez esetben mint oláh nevelkedhetett fel, a mi még fájdalmasabbá tette emlékét. A mellett, hogy a kis Róza a leggondosabb nevelésben részesült, a természettől is annyi kedvességgel és kedélyességgel, oly kiváló szép szellemi tulajdonságokkal volt megáldva, hogy e házasságot általában mindkét félre a legszerencsésebbnek lehetett mondani. Házassági szövetségük, mi alatt még Kolozsvárt laktak, két lánygyermekkel lett megáldva. Harmadik gyermekök, egy fiu, 1869-ben már Budán született. E családi örömhirt velem tudató levelére Buzogánynak én azzal válaszoltam, hogy amugy is szándékom lévén felmenni Budapestre, akkor egyuttal ujszülött fiokat is megkeresztelem; tartsák fenn tehát nekem ezt a baráti szivességet. Mindamellett, hogy a köztünk lévő baráti viszonynál fogva Buzogány erre szintugy számított is, ajánlkozásom kedvesen lepte meg, annyival inkább, mert gondolatunk abba is összetalálkozott, hogy ez alkalomból egy nyilvános isteni

tiszteletet is tartsak Budapesten. Ehez képest Buzogány előzetesen eljárt néhai Török Pál akkori ev. ref. püspöknél, hogy e czélra a reformátusok kálvintéri főiskolájában lévő egyházi tanácstermet megkapjuk, a mit a boldog emlékü s egyházunk iránt haláláig a legjobb indulattal viseltető derék püspök nemcsak a legnagyobb készséggel átbocsátott, hanem a templomot is hasonló készséggel felajánlotta. Tekintettel azonban ottani hiveink akkori csekély számára, mi a templomot megköszöntük s megelégedtünk a tanácsteremmel, a melyben aztán 1869. jún. 13-án az első nyilvános unitárius istentisztelet meg is tartatott. Az urvacsorához szükséges szent edényeket, mely egyidejűleg szintén kiszolgáltattott, hasonlóképpen Török Pál püspök bocsátotta rendelkezésünkre, maga is személyesen egész végig jelen levén isteni tiszteletünkön az ev. ref. tanárok közül többekkel, a kiknek beleegyezésével az éneklést is a ref. tanuló ifjuság végezte. A Buzogányék családi körülményeivel, kis fiok keresztelési ünnepélyével kapcsolatban lépett tehát vallásunk a nyilvánosság elé Budapestén. S valóban jól eső érzés tölti el lelkemet, ha e pillanatra visszagondolok. Mintha még most is látnám ez isteni tisztelet alkalmából hiveink szemében felfakadt örömkönyüket. Emlékszem, hogy a többek között egy öreg rendü székely nő, ki már évtizek óta szolgált Budapesten, nem győze hálákat adni Istennek, hogy megérte ezt a napot, melyen hite szerint imádkozhatott és urvacsorát vehetett hazánk fővárosában. De a más vallásfelekezetűek is őszinte meleg érdeklődéssel vettek részt ez isteni tiszteletünkben. Vallásunk iránti ellenszenvnek vagy idegenkedésnek még árnyéka sem mutatkozott sehol. Az alkotmányos élet hajnalpirja a vallásszabadság egét is beragyogta. Fényes bizonyosságot tett erről a főváros sajtója, mely napi lapjaiban a legrokonszenvesebb hangon, a legelismerőbben emlékezett meg és ismertette isteni tiszteletünket. Szóval, ezt a lépést soha jobbkor nem tehattük volna. S mivel arra Buzogány adta meg nemcsak az alkalmat, kis fiának általam lett megkereszteltetésével, hanem az isteni tisztelet tartás iránt tanusított buzgalmával, biztató és lelkesítő felkarolásával, az ez által elért siker sem szerezhett senkinek nagyobb örömet mint éppen ő nékie.

De a fővárosban tartott nyilvános isteni tisztelet kedvező fogadtatása s az a mély benyomás, a melyet különösen ottani hiveinkre tett, Buzogánynak nemcsak, hogy méltó örömmel töltötte el lelkét, hanem egyszersmind fokozta buzgóságát abbeli nemes törekvésében, hogy ez irányban tovább működjék s az egyházi szervezkedésre szikrát kapott buzgóságát lehetőleg éleszsze. Ugyanazon év nov. 10-ről

a következőket írja: „Gr. Bethlen Ferenczcel abban egyeztünk meg a napokban, hogy formaliter egy fiók-egyházzá alakulván, hívjunk meg téged rendes papunknak oly formán, hogy egy évben látogass meg minket a mi költségünkön, az idő közben eső funktiókat én aztán mint helyettes vagy kisegítő végezném. Soha sem hittem, barátom, hogy én még levitává váljak! Az emberből igazán minden válhat a földön.“ S bizonyára nem Buzogányon mult, hogy még évekig huzódott az ügy, a míg a fiokegyházközség 1876-ban csakugyan megalakult, megválasztván gondnoknak Hajós Jánost, a kiben a budapesti unitárius gárda egy kiválóan buzgó és erős tagot nyert azon idő óta, hogy mint a földtehermentesítési alap igazgatóság elnökét, hivatali állása őt is Budapestre szőlította. Buzogány megmaradt továbbra is a jegyzői tollal. De hogy mennyire szívéen feküdt az immár szerencsésen megalakult fiokegyházközség ügye, erre nézve ismét számos levelét mutathatnám fel. Elég, hogy innen kezdve a lelkes gondnok, a buzgó egyháztagok közreműködésével a Buzogány által kezdeményezett s egyideig jóformán csak általa képviselt ügy mindgyorsabb fejlődést vett; 1879-ben már a fiokegyházközségnek anyaegyházközséggé alakítása iránt is megindult az aktio s miután ennek a tervnek szerencsések voltunk megnyerni az angol és amerikai testvérek segélyét is, az anyaegyház-község 1881-ben tényleg meg is alakult, Derzsi Károly tordai tanár neveztetvén ki lelkésznek, a ki ugyanez év okt. 2-án az akkori cultusminiszter Trefort Ágoston, a főváros főpolgármestere, a prot. felekezetek képviselői, az írói világ számos kitünősége s általában nagy érdeklődő közönség jelenlétében lett ünnepélyesen beiktatva lelkézi hivatalába, az ágost. ev. hitvallásnak deáktéri disztermében. Nemsokára ezután kezdetét vette a templom-építés munkája is, a mi nem csekély gond, kitartás és fáradtságot nem ismerő utánjárás után a főváros által nagylelküen ajándékozott telken 1890-re szintén sikerült. De ezt Buzogány — fájdalom — nem érte meg. Éppen azért arra itt bővebben nem terjeszkedem ki. Általában budapesti egyházközségünk alakulásának és fejlődésének története egyetlen-egy életrajz keretébe is teljesen be nem illeszhető. Ez egy önálló leirást igényel, mely bizonyára egyik legszebb lapját fogja képezni egyháztörténeti könyvünknek is. Én csak rá akartam mutatni arra a szolgálatra, a melyet Buzogány egyházunknak ez irányban is tett. Annyi bizonyos, hogy budapesti egyházközségünk története megírásánál senki a Buzogány nevét ki nem kerülheti.

A mily elismerésre méltó és hasznos munkásságot fejtett ki Buzogány pályáján a közéletben, épp oly szerető és gondos édes atyja

volt gyermekeinek. Fennebb már érintém házasságát s ebből született 3 gyermekét, a kiket még egy leány és egy fiugyermek követte. De ez utóbbi kis korában elhalt és így három leány és egy fiugyermek neveltetésének gondja nehezült rá, a mit ő nemcsak kedvvel, hanem bizonyos előrelátással s a legjobb számítással irányított, tudva azt, hogy gyermekeinek anyagi vagyont ugy sem hagyhat, hogy szellemi kiképzetésekkel biztosíthatja csak jövőjüket. És ebben nem is csalódott meg. Mert ma mind a négy gyermeke, neveltetésök s tehetségök által is képesítette rá, önerőjükön oly állást vívtak ki magoknak, a melyen a társadalomra nézve is haszonnal, önmagukra nézve is megnyugvással és nemes önérzettel élhetnek és munkálkodhatnak. Két nagyobb leánya: Ágnes és Mariska az elemi majd a polgári tanítónő-képző tanfolyamot elvégezve s hazánkban eddig a legmagasabb rendű tanítónői oklevelet megszerezve, a mely őket a polgári és felsőbb leányiskolai tanításra képesíti, az előbbi jelenleg a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola, utóbbi pedig ugyancsak a budapesti áll. polgári tanítónőképző intézettel kapcsolatos felsőbb leányiskola rendes tanítónője. Mariska gr. Csáky volt vallás és közoktatásügyi miniszter ur által egy évre fizetése meghagyásával szabadságoltatván, ezt az évet Londonban, a Sharpe kisasszonyok vezetése alatt álló Channing House-Schoolban töltötte, a hol nemcsak a maga ismeretkörét szélesbitette, hanem kedves modorával s képzettségével a magyar nőnevelésről és miveltségről saját személyében oly bizonyítványt mutatott be azon körökben, a hol megfordult, hogy ez mindnyájunknak méltó öröme és büszkeségére lehet. A harmadik testvér Gyula, a budapesti műegyetemen végezve mérnöki tanulmányait s ugyancsak ott a mérnöki oklevelet is megszerezve magának, most Komárom városának tiszti mérnöke. A legkisebb testvér Anna, kinek neveltetéséről a szülők korai halála következtében részben már a két nagyobb leánytestvérnek kellett gondoskodni, a mit azok igaz testvéri szeretettel meg is tettek, szintén Budapesten nevelőnő és egyuttal elemi isk. tanítónőképző-intézeti tanfolyamot végezve, jelenleg mint nevelőnő egy előkelő földbirtokos családnál van Abauj-megyében. A ki ily jóra való, munkás tagokat adott a nemzetnek gyermekeiben, az már csak ez által is érdemesítette magát a hálás megemlékezésre.

Még csak a barátságban nyilvánuló szép jellemvonásáról kívánok megemlékezni Buzogánynak. A ki a Marosi Gergely emlékezetére irt s fennebb általam már említett cikkét már olvasta, vagy az életrajzzal kapcsolatban el fogja olvasni, lehetetlen lesz nem éreznie,

hogy a baráti szeretetnek mily melege sugározik ki minden sorából. Általában a baráti érzelem Buzogány szívének egyik legnemesebb húrja volt. S jóllehet vitatkozni szerető, élénk, mondhatni heves természete nem egyszer összeütközésbe hozta legjobb barátaival is, az ily szóváltásokból eredett összeütközések sem barátaiban nem csökkentette iránta a bizalmat, sem benne nem ingatta meg a barátságot azok iránt, a kikkel egyszer lelkileg, bensőleg már össze volt forrva. Senkinek több alkalma nem volt erről meggyőződnie mint nekem. S valóban jóleső érzés tölti el lelkemet most is, ha leveleit 30 évnél tovább tartott barátságunk e megmaradt emlékeit forgatom, a melyekből a vonatkozó helyek közül egy párt idézni annyival inkább nem mulaszthatok el, mert ezek mintegy természetes átmenetül is szolgálhatnak a Buzogány élete utolsó, fájdalom, elég szomorú szakához.

„Ha egy kissé elhanyagoltam veled a correspondentiát — írja nekem 1872. nov. 3-ól — tulajdonítsd akárminek csak annak nem, hogy változtam vagy változhattam volna irányodban vagy az ügyek iránt, melyekért régebben egy téren, most meg külön mezőkön fáradoztunk és fáradozunk. Az a változás — fájdalom — történt velem, hogy sok dologra nézve most mások a nézeteim, mint régebben. Sok szép tervemet elhervasztottak a viszonyok vagy szélesebb körű tapasztalatok; és sok meleg enthusiasmust kiszárasztott belőlem az idő, és nem egyszer levertek, de már hideg nyugalommal nézek vissza a romokra, melyeket az élet valósága hajt halomra utánam.“

Miután ez időtájt csakugyan mind sűrűbben kezdettek kimaradni levelei s én ezért néki szemrehányást tettem, 1873. ápril 25-ről így válaszol:

„Már két versen tettél szemrehányást nekem, hogy nem irok, sőt a minap még azt is emlegetted, hogy talán valamivel megsértettél. E szemrehányásra érdemes vagyok annyiban, hogy valóban rég nem irtam neked, pedig egy pár sort csakugyan írhattam volna többször is. Hanem a mi a másik feltevést illeti, azon valóban csodálkozom. Hiszen, ha igazán tulságos jószágokkal meg nem sértettetek, akkor nem tudom mivel tehetnétek volna azt. Vagy hát te igazán csak annyira ismertél meg engem, hogy hihetőnek tartod, hogy azok a baráti kötelékek s meggyőződésem szerint igaz baráti kötelékek, melyek éppen kettőnket annyira és oly sokképpen összefűztek, minden ok nélkül bennem megsemmisülhettek. Ha azt tennéd fel felőlem, hogy észben fogyatkoztam, azon nem csodálkoznám, hanem, hogy a szívemben is kételkedhetsz, az rosszul is esett. Hidd el, hogy ha száz esztendeig élnek, és az alatt egy betűt sem írnék, akkor is csak arra lennél jogosulva, hogy hanyagnak vagy ilyesminek

tarts, de hogy éppen a legnemesebb baráti érzés haljon ki belőlem, azt soha sem teheted fel rólam.“ Ugyancsak egy hasonló megjegyzésemre válaszolja ismét egy más levelében: „A mint irtad, régen tárgyaltan is tudtunk levelezni érzelmeinkről, gondolatainkról, terveinkről. De hát akkor a mi tavaszunk volt. A virágillat megbűvöli az embert és kell áradnia neki minden szépről és nemesről, mert akkor nem fér a jóra való szivben s főben, a mi forr belől. De azután eljő a nyugalmasabb, mondjuk tehetetlenebb idő. A virágzás idejének bűbajos ereje oda már! Az ember csak teng, leng, de már szárnyai szegvék vagy elkopottak, mint az Arany János golyájának. Te még szerencsésebb voltál, mert nem értek legbensőbb közélről oly megrendítő csapások, mint engemet értek. Az isteni gondviselésnek azonban hálát adok nem annyiban magamért, a kinek magáért semmi pretensiom s vágyaim már alig vannak, hanem gyermekeimért, hogy még éltet és fenntart. De most látom, hogy ha bár lamentálok, áradozásra gerjedtem. Ámde ha ez megeshetett, csak is irányodban s bevezető soraidra eshetett meg. Magam is mosolygok és könyezek reá, mert hát ez a két különböző lelki állapot nálam igen közel van a szivemhez, ha az egyik, akkor a másik is megeshet, mint a füzfa tilinkó, melyben a mézga meghal, a hozzá alkalmazott csap még füttyöl.“ Mellőzve püspökké választatásom alkalmából irt s a legmélyebb baráti érzelmekről tanuskodó számos leveleit, még csak 1881-ki leveléből idézek egy néhány sort. Ez évben irta meg a Nagy Elek életrajzát a Ker. Magvető számára s a mikor ezt kiadásra elküldötte, erről engem a következő szavakkal értesített: „Nem tudom megírom-e még valakinek életrajzát? Azt hiszem, ez lesz az utolsó. Bensőbb szivvel nem is dolgoztam rég idő óta semmit. Hiszen mély hála vezette tollamat Nagy Elek iránt; ő volt az egyetlen ember, a ki érettem jó szivvel sokat tett. Lassanként lerójuk kötelességünket is. Aztán nem marad fenn egyéb számomra gyermekeimen kívül, csak egy baráti szál, mely hozzád füz édes barátom, még egy szál, ez is nemes habár ujjabbkori, ezt Jakab Elek kötötte szivemhez sulyos körülmények között; de hiszen tűzben próbáltatik meg az arany.“

És ezzel a Buzogány életrajzának utolsó szakaszához jutottam.

A Buzogány életének végszaka — fájdalom — nem hasonlított egy szép estvéhez, melyen a nap leáldozóban is fényt áraszt a láthatáron, mert az ő élet napja sötét fellegek között hunyt le. Nehéz lenne mindazokat a körülményeket számba venni, a melyek utolsó éveit méltán oly borussá tették s őt magát, mondhatni, megtörték.

Keserü csalódásai sok szép reményében és számításaiban, a melyekkel hivatalába a miniszteriumhoz belépett, a hol legjobb igyekezete mellett is alig tudott 20 év alatt egy lépést előre tenni, titkárságból osztálytanácsosságra jutni; könnyen barátkozó, bizalmaskodó természete miatt nem egyszer félreismertetése azok részéről, a kiknek sem idejük, sem módjuk nem volt rá, hogy lelkébe mélyebben bepillanthassanak s nemes törekvéseit méltányolni, munkaerejét megbecsülni tudják, családi életének sok szomorú változása s ezekkel együtt a fővárosi háztartás gondjainak és terheinek a maga részéről is elfoglaltatásai miatt nem elég gondos kiszámítása és ellenőrzése; — végre betegeskedése is — kétségen kívül mind befolytak arra, hogy megszibbadt ereje, lassankint elveszett munkakedve s 1887. jan. 1-én nyugalomba lépett, a mi csak fokozta elkeseredését s maga után vonta mindentől való visszavonulását. Szomoruan emlékszem rá, mert ily állapotában is többször felkerestem, biztattam és vigasztaltam, mily csüggeteg, mondhatni meghasonlott kedélylyel zárkozott el szobájába, kerülve a világot és embereket, a kinek éppen a társaság és a társas élet volt addig életeleme. Csak szerető gyermekei tudták még egy-egy pillanatra földeríteni. Rajtok kívül csak könyveihez vonzódott még. Ott ült ezek között éjjel és nappal olvasva, míg erejét fölemésztette a maga sorsán való töprengés s a halál 1888. évi februárius 25-én véget vetett életének. Meg vagyok győződve, hogy a tanári pálya nem viselte volna úgy meg szép tehetségű, erős, munkabíró s kötelességeit mindenkor lelkiismeretes buzgósággal teljesítő barátunkat. S ez a pálya sirjára is több virágot termelt volna, mint a mennyivel porai a budai németvölgyi sírkertbe az örök nyugalomra tétettek. De hasznos és sikeres közszolgálati azért nem veszték el, sőt ezek emlékezetben fogják tartani nevét különösen egyházunkban. S nekem jól esik, hogy e sorokkal hozzá járulhattam emlékének megörökítéséhez.

FERENCZ JÓZSEF.

A khinai népvallásról s annak a buddhismus befolyása alatt történt módosulásairól.*)

A midőn az 1893 ik év telén Berlinbe érkeztünk, a minek leginkább örvendettem, az volt, hogy régi barátomat von der Gabelentz Györgyét, a nagyérdemü nyelvészt s a berlini egyetem egyik diszét, viszont láthatom, kivel 1876-ban Drezdában oly gyakran s oly sokat voltam együtt. Felejthetlen emlékű napok! Mily nagy és fájdalmas volt megütközésem, midőn az óriás termetü, athléta erejü, derült arczu barátomat egy gyógyíthatlan betegség által megtörve kellett viszont látnom. Gabelentz megérkezésünk után még csak néhány napot maradt Berlinben, mert éppen indulandó volt egy kisebb német városba, hol egy nagyhirü specialista segélyét szándékozott igénybe venni. Eltávozta előtt pár nappal theára hívott meg minket, melyen a tisztelt háziuron és kedves neijén kívül még több érdekes vendég volt jelen, a kik közt dr. Grube Vilmost említem meg, a berlini néprajzi múzeum khinai s japáni osztályának őrét, a kit Gabelentz mint kedvencz tanítványát mutatott be. Gabelentz ugy ment a veszélyes műtét elébe, mint egy hős. A nagy lélek az élet legkülönbözőbb körülményei közt nagynak marad s nem tagadja meg magát. Mi pedig ezután gyakran találkoztunk Grube Vilmostal, közöltük egymással reményeinket, aggodalmainkat s azon tudósításokat, melyeket Gabelentz neijétől kaptunk. A műtét jól ütött ki ugyan, mindazonáltal Gabelentz nem gyógyulhatott meg. A magyar tud. akadémia még megválaszthatta kültagjának, a mi neki nagy örömet szerzett, de székfoglalóját nem tarthatta meg, mert pár hónappal megválasztása után egy komplikált gyulasztó láz következtében megszűnt élni.

Grube berlini tartózkodásunk ideje alatt a néprajzi társaság gyűlésén tartotta azon értekezését, melyet a következőkben ismertetek.

A khinai nyelvben, és ez igen jellemző, van szó a vallás külső alakiségának kifejezésére, de nincsen olyan szó, mely a vallás

*) Die chinesische Volksreligion und ihre Beeinflussung durch den Buddhismus. Von Prof. Dr. Wilhelm Grube. Berlin (1893).

fogalmát fejezné ki. A kérdésben levő *li* szó azonban nemcsak az istentisztelet formalismusát, de egyszersmind az udvari szertartást, az etikette-t is jelenti, sőt a társadalmi tapintat kifejezésére is szolgál. Ha a khinai a mi „vallás“ szavunkat akarja kifejezni, azt *kiào*-nak mondja, mely azonban tulajdonképen tanítást jelent s minden tanításról mondható; ezen szorosabban vett értelemben *Tào-kiao* a taoismust s *Fuh-kiao* a buddhismust jelenti. Az ősrégi s igen gazdag khinai irodalom épp oly kevésbé bir vallási könyvekkel, mint hősköltéménnyel; történeti elbeszélés s nem mythologiai elégti ki a történelemre és chronológiára irányuló szellemi fogékonyságát.

A vallásos hit legrégebb formája Khinában az ősök tisztelete.*) Jól jegyzi meg Grube, hogy ez a cultus a társadalmi fejlődés azon idejéből való, a midőn még a nemzetségi- és törzrendszer divott s meg volt azon ősrégi időben is, midőn az egyes családokat a családfők kormányozták. De Khinában, mint másutt, az ősök tisztelete mellett megvolt a tetmészetimádás is. A természeti lények közt az ég részesült a khinai nép legfőbb tiszteletében, s hitéletének e fő isteni lényét hol *Sang Ti*-nak, hol *Thien*-nek nevezte; előbbi legfőbb urat, utóbbi eget jelent s a török *tangri* „isten“ szóval egyazon, melynek töve *tang* a. m. világosság, a megvilágosuló ég, hajnalhasadás. Az ég után a föld részesül a legfőbb tiszteletben s a khinai hit szerint e kettőnek közösségéből ered minden létező dolog. A nap, hold és csillagok szintén hatályos szellemeknek tartattak. Az egyik csillagról úgy vélték, hogy a császári rendeleteknek előjárója, őre. A hegyeknek és folyamoknak is szellemeket tulajdonit a közhit. Az ősök cultusából könnyen fejlődhetett ki a hősök cultusa, kikhez már nem többé csak a család, hanem a törzsek, sőt az egész nép imádással fordult. A khinai közállapotok azon fejlődési pontján, melyen az egyeduralom megalapult, a hierarchiai szellemvilág is mind inkább monarchikus jelleget öltött és a *Sang-ti* nevű legfőbb lény úgy a családok ősei, mint a törzsek hősei s minden más istenilény felé helyeztetett. E mennybéli *ti*-nek a földön legfőbb papja a földi *ti*, azaz a khinai császár, s csak ő áldozhat az ég urának, a „misera plebs“ őseinek áldoz. Ugyanazon szertartások vannak előirva

*) Az ősök tisztelete a legkülönbözőbb népek kezdetleges hitét alkotja, így a pogány örmények Armaoiri templomában *Valarsák* király, az *Arsák* házból való első fejedelem, felállítja a napnak, holdnak és párthus eldődeinek képszo-brait, l. *Chorenei Mózes* Nagy-Örményország történetének II. könyvét Szongott Kristóf fordításában (a 8-dik fejezetben.)

az öt szent hegy cultusát illetőleg, melyek a miniszerelnökkel tartandók meg; így rendeli ezt el a *Liki* czimű szertartásos könyv.

Confucius korának, mely az állami — s erkölcsi élet mély hanyatlását mutatta, felesszámú bajain úgy vélt segíthetni, ha az ó-kor történelmi, szertartásos, költői hagyományait feleleveníti. E munkásságának eredményét látjuk azon *King* nevű kánoni öt könyvben, melyek a khinai államban kötelező tekintélylyel bírnak. Confucius, ki vallásalapító az itt mondottak szerint nem volt, az erkölcsi élet megjavítására fektette munkássága fősúlyát s az erkölcsi élet közép-pontjává tette az ősök tiszteletét, mint a kegyeletes érzések legtisztább kifejezőjét. Metaphysikus kérdésekkel, a tulvilággal stb. Confucius nem foglalkozott, de a nép nem érte be az állami vallás rideg-ségével s a népies taoismus tanaiban képzeletét a halhatatlanság is foglalkoztatja, melyet a földi halandó valamely életbalszam felfedezésével érhet el. A taoismus megszilárdulására a buddhismusnak nagy befolyása volt, mely a Kr. után való első száz évben terjedt el a khinai birodalomban, de ott mégis csak a negyedik száz évben honosult meg s ezen, mint Grube igen helyesen jegyezte meg, egyáltalában nincs mit csodálkozni, mert hiszen a buddhismus tanai mindazzal szoros ellentétben állnak, mi a khinait khinaivá teszi. A khinai fáradhatlan szorgalma, tevékenysége, a lehető legnagyobb ellentétben áll Buddha tanítványainak szemlélő quietismus-ával, s a khinai ember optimis-musa, derült világnézete s élvhajhászata szintén nagy mértékben ellenkezik a buddhismus szigorkodó erénytanával. Mindazonáltal az északi buddhismusnak sikerült a khinai néphöz annyira alkalmazkodni, hogy atheismusa a lehető legdusabb polytheismussá változott át s illetéknéppen közte s a taoismus közt a szoros érintkezési pontok megtaláltattak. Az ősök tisztelete egy magában nem elégitette ki a khinai népet; lelkében mélyen rejlett annak tudásavágya, hogy mi történik az emberrel halála után s e tudványát a khinai állami vallás egyáltalában nem nyugtatta meg. Midőn *Tsü-Lu* tanítójától Confucius-tól a halál felől tudakozódott, azt a választ kapta: „még az életet sem ismered, hogyan akarod a halált ismerni.“ A taoismus sem nyújtott elég felvilágosítást e kérdéshez. A buddhismus azonban a lélekvándorlás tanának kifejtésével a halál után való állapotok iránt való tudványot kielégítette. Hogy a halhatatlanság sejtelve a leg-régibb időktől fogva megvolt a khinaiaknál, az ősök tiszteletéből nyilván áll előttünk, mert bizonyára a khinai nem a holtat, hanem a valami módon még élő fételt s tisztelte őseiben. A taoismusnak egy a messze nyugaton, a *Khun-lun* hegységben fekvő paradicsomról

való hite nem egy minden jó cselekedetű ember által elérhető paradicsomról szól, hanem egy olyanról, melybe a jámbor askétákon kívül csak is azoknak volt bemeneteli joga, kik az életbalzsamot megízlelték. Az északi buddhizmus tanítása a mennyről a kínai népet sokkal inkább megnyugtatta mint a taoizmusnak csak is kevesek által megközelíthető paradicsoma. A buddhizmus az ősök kultusát terjeszkedési törekedései egyik hathatós eszközének ismerte fel s azt céljaira felhasználta. Tulfelől a taoizmus a buddhizmusnak mind több elemét vette fel tanáiba, úgy hogy néha nehézséggel jár a kettő között a határvonalat meghuzni. E szinkretizmus következtében az ősök tiszteletének szertartásánál buddhista papok is vehetnek részt s nem éppen ritkán történik, hogy a taoista templomok igazgatását buddhistákra bizzák. Ezekből látjuk, mondja Grube, mint egyesülnek a kínai birodalom hitéletében a vallásos hit három külön folyama, melyeknek összefolyása alkotja a kínaiak jelenlegi népvallását. A Kínában közmondásos: *sən kiáo yih kiáo* a. m. „a három tan (confucianizmus, taoizmus és buddhizmus) egy tant alkot.“ Mindazonáltal a taoista és buddhista klostrokban az illető tanok egymást nem zavarva külön életet élnek s az állami vallás is épen fenn áll az ősök tiszteletét s a természetcultust gyakorolva, csak-hogy a nép ezen állami vallással szemben közömbösen viselkedik, melynek főpapja maga a császár s papjai az állami hivatalnokok.

A kínai népvallás jellemzésére Grube De Groot tanár azon becses adatait használja fel, melyeket De Groot a helyszínén gyűjtött az Emui-kínaiak népvallásáról s megjegyzi, hogy a mi az Emuiokról áll, mutatis mutandis, a többi kínai házi istentiszteletéről is elmondható. A házi oltár, mely egy kínai házban sem hiányozhatik, az istenek és ősök tiszteletére egyaránt szolgál, még pedig oly berendezéssel, hogy az oltár baloldala az istenek, a jobb oldal az ősök tiszteletének szenteltetik, mert a kínai ember szemében a baloldal a jobboldalnál tiszteleteljesebb. Mindkét istentiszteletet a családfeje végzi régi patriarchalis szokás szerint. Az ősöket nem képek és szobrok ábrázolják, hanem táblácskák jelzik, melyeknek előlapján siron-tuli neveik, a dynastia, melynek uralkodása alatt éltek s a táblácskát felavató utód neve jegyeztetett fel. A hátlapon az utód neve, hivatala, méltóságai, születés s halála napja, kora, azon hely, hol eltemettetett. Csakis a halott idősbik fia állíthatja fel a táblácskákat s a többi családtag ennek házába jön az ősök tiszteletére. A szülőknek néha közös táblácskák szenteltetnek. Az ősök tisztelete azon módon történik, mint az isteneké, úgy mint áldozat és gyakori térd-

hajtások által. Emui istenei közt Grube nyomán az irgalmasság istennőjét s a házi tűzhely vagy konyha istenségét emlitem meg.

Az irgalmasság istennőjének az északi buddhizmus pantheonában *Avalokitésvara* felel meg. A házi istenek sorát a védpatronusok, czéhek s különböző foglalatosságok istenei bővítik ki, így az asztalosoknak, az ácsoknak, borbélyoknak stb. külön védisteneik vannak.

DR. GRÓF KUUN GÉZA.

Broser Péter élete és krónikája.

Hadd gyarapodjék megint egygyel az erdélyrészi unitárius írók és történeti forrásművek száma, véletlenül mind kolozsvári polgár emberek részéről. Első volt *Linczegh János Naplója* 1661-től néhány évre terjedőleg; a második *Segesvári Bálinté* 1606-tól 1654-ig; a harmadik *Szakál Ferencz Naplója* 1705 től több éven át, s most általam napfényre került a Martonosi és Szombatfalvi Gálffi-ak nemzeti közös levéltárából e czikk címében kifejezett *negyedik krónika*.

Broser Péter testvére Broser Jánosnak, a kiről Uzoni Fosztó István unitárius egyháztörténetíró kézirati műve 3. könyve 2 kötete 198-ik lapján azt írja, hogy tisztelendő és jeles (Venerabilis ac Clarissimus) Broser János ur a kolozsvári unitárius egyház szászrészén levő predikátora; néhány sorral alább: hogy a kolozsvári óvári unitárius iskola XVII. századi egyik lectora, a szépmesterségek és philosophia mestere, Broserus János volt, 1599-től 1603-ig. Ugyanezen tudós férfiről Fosztó István más helyen (Lib. II. Cap. III. 511.) ezt írja: Nagyhirű (Clarissimus) Jádi Broser János hihetően következési jogon lépett elő iskolai lectorságból a szász unitáriusok predikátorává, a mely hivatalát 1603-ban kezdette meg, midőn a német katonaság kegyetlenkedő üldözése Básta alatt a többi papokat, (a kik magyarok voltak) a városból elkergette, s ő az isten ígését előbb rejtett helyeken hirdette, meg levén tiltva az ellenségtől a nyilvános isteni tisztelettartás; utóbb 1604. decz. 28 án és 1605-ben az unitáriusok kérelmére Bocskai István fejedelem engedte meg mind a magyar, mind a szász unitárius papoknak két alkalmas helyen a szabadon prédikálást, mivel templomaikat a jezsuiták elvették volt. (L. a kolozsvár-városi jkönyveket.)

Tehát 1605. jun. 1. kezdték a magyar papok legelőbb a nyilvános prédikálást a Biró-házban (mely nemzetség az unitáriusok nagy pártfogója volt); de hogy a szászoknak Broser hol prédikált, Uzoni nem találta följegyezve sehol; de mindkét helyen Broser prédikált

mindaddig, mig Thoroczkay Máthé unitárius püspök és Göcs Pál, első magyar kolozsvári pap s prédikátor társai: Szentmártoni Bálint, Lisznyai András és Gervasius s Samariai Joó Márton haza jöttek, s hivatalukat megkezdhették; templomuk jul 15-én 1605-ben visszaadatott a plébánia-házzal együtt.

Néhány új részletet közöl róla Aranyos-Rákosi Székely Sándor unitárius egyháztörténeti nyomtatott művében a 108-ik lapon. „Broser (Broserus) János, e szerint Szászvárosi János, (erdélyi szász nyelven Bros = Villa S. Ambrosii.) Ez lehetett eredetileg születése helye. Ő Jádi-nak (Jadensis) is írja, Besztercze melletti Jád faluról, hol szintén voltak ez időben unitáriusok s Broser hihetően ott születhetett vagy lakhatott. Tanult külegyetemen, s onnan 1599-ben tért vissza s kolozsvári lectorrá akkor lett; Thoroczkay Máthé püspök alatt felszenteltetett papjává a kolozsvári szász unitárius egyháznak s egyszerűsmind az unitárius egyházi tanács jegyzőjévé tétetett. ¹⁾

Uzoni Fosztó István halálát is följegyzi kézirati műve 200-ik lapján: „1622-ben — írja — nagy pestisben három unitárius pap: Broser, Lisznyai és Varsolczi elhult;“ könyve más helyén a halál napját is följegyzi: „1622-n — ugymond — december 2-kán viszsztatért az ur Jézus Krisztushoz Broser János“. Legszebben emlékezik meg róla azonban Segesvári Bálint krónikája 191—192-ik lapján: „1622. 2. decembris halt meg az jámbor istenfélő keresztény szász prédikátor, Joannes Brozerus, Ideusis (Jadensis), a ki a városnak 24 esztendeig prédikállott, sok nyomoruságokban és ellenség között is; mert akkor a németek regnáltak rajtunk és templomainkat is elvették volt a pápisták. Mely pestisben sokszor napjában volt 125 halott is és még több is.“ ²⁾

Broser János predikátor részint tudva volt, részint eddig ismeretlen életirati adatainak összevont közlése — azt hiszem — magában is méltó az egyházirodalom művelőinek és kedvelőinek figyelmére. De sokat nyer fontosságban a szóban levő krónikairó műve közlésével, a miben családi, egyházi és köztörténeti új adatok lesznek napfényre hozva, a mik eddig a köztudás elől elrejtve voltak. Jellemző, hogy a kritikairó tudós elődéről nem emlékezik meg; de saját atyját is feledte megnevezni, anyjáról homályosan szól, a mit akkor jegyez meg, mikor művében e helyre érkezem. Általában ugy látszik, hogy nejére és gyermekeire volt kiválóan központosítva szeretete s gondoskodása. De térjünk e czikk czime tárgyára.

¹⁾ *Unitária Vallás Történetei Erdélyben.* 1840. 8-drét.

²⁾ *Segesvári Bálint Krónikája.* Erdélyi Tört. Adatok. IV. köt. 161—218. ll.

A kis kézirati füzet 8-adrét alaku, két ivet tesz, barna angelikával bevont lágy táblába kötve, a tábla első lapját tövises pálmavirág disziti, melyet nefelejts-fűzér vesz körül tojásdad alakban, kerete arany vonal, a négy szögben négy kis arabeszk.

A czimlapon legelől ez áll: E könyvet birtam elüdvözült Auner Márton uram holta után stb. Ez a kézírás a kéziratban a legelső s szövegéből ítélve valamely Auneré, a ki két Aunerről emlékezik kegyelettel: egyik az elébb említett, másik Auner Gábor, a kinek halálát 1673-ra jegyzi fel. Ezután két kéz írása bizonyos: Broser Péteré és Gálffy Mihályé.

Broser magát kétszer is megnevezi, neve zárjelbe tett két első betűjével, s magáról sok életirati adatot mond el. Följegyzéseit kezdi 1679. ápr. 13-n, megemlít történelmi tényeket és családi eseményeket 1682., 1683., 1684., 1685., 1686-ról, köztük unitárius dolgokat; 1687-ről a császári hadsereg zarnokoskodásait Kolozsvárattól, 1690-ről a tatár beütést, 1692-ről azok eltávozását, 1694-ről a kolozsvári vizáradást. Halálát 1695. aug. 25-éről veje, Gálffy Mihály jegyzi fel, a kinek tehát írása a krónika második hiteles kézírása.

Gálffy, Brosernek Kata nevű leányát jegyezte el 1700. febr. 1-én, maga jegyzi föl ezt és egyéb családi dolgait, kétszeri házasságát, gyermekei halálát. S ezeket az 1702., 1704., 1706., 1710., 1714., 1716., 1719., 1720. évekre teszi.

Ugy tartom, hogy ezekben krónikánk kitől származása hitelesen meg van állapítva, melynek közlésére már most rátérhetek.

* * *

E könyvet birtam elüdvözült Auner Márton uram holta után, minek előtte az atyafiaknak részek kiadattatott volna; míg élek azért ezt becsületben tartom; kérlek tégedet is, ki lesz(él) Successorom, hasonló becsületben tőled is tartassék.

A. 1663. die 10. decembr. nyugodt el az urban üdvözült és boldog emlékezetű anyám asszony, ő kegyelme, Krajczár Anna asszony, életének 48 esztendejében, kit Isten az én hozzám való szeretetiért nyugasson meg és annak utána azon bölcs hatalmu Isten adjon boldog feltámadást.

A. 1664. die 21. may. Jegyzettem el jövendő házasságra az urban elnyugodt Török István uram meghagyott özvegyét, Kádár Borbárát, és az megnevezett személyek előtt a keresztény anyaszentegyháznak szokása szerint hozzám vettem hűttel. 1. die July.

A. 1666. die 22. marty. Holt meg Székely Lőrincz sógor uram.

A. 1666. 31. Marty. Született Székely Ferko.

„ 6. április Holt meg Székelyné néném asszony, kinek Isten adjon boldog feltámadást.

Anno 1673. die 28. januarii. Nyavalyájának kilenczedik napján esendesen elnyugvék az urban az engem szerető és sok jóra intő s tanító kedves édes atyám uram, Auner Gábor uram, midőn élete 63 esztendejét és négy hónapost éppen betöltötte volna. Kinek Isten ő felsége adjon örök életre boldog feltámadást.

Anno 1675. die 25. januarii választattam az nemes várostól Centum Pater uramék közibe.

Anno 1676. die 21. augusti. Sok keserves különb-különb kinok és nyavalyák után, midőn igen gyenge állapottal már fennjárt volna, nagy hirtelen halál által az Ur ez életből kiszólitá az én kedves néném asszonyt, Werner Mihálynét, életének 43-ik esztendejében, mikor volna, kinek Isten ő felsége megeléglvén e világi sok kinjait, és majd egész életébéli bús és bánatos sorsát, adjon az örök életre boldog feltámadást és a négy megmaradott árváinak legyen kegyes tutora s vegye kegyelmébe.

Uram! szánj meg végre engemet is, kit uram! az én bünömért igazán utól hagyál.

Uram! beh sok búval látogatsz engemet.

Uram! ne köss el teljességgel előled.

Uram! Hallgass meg végre engem is.

Anno 1678. die 1. sept. holt meg Tóbiás István.

„ „ die 8. ejusdem igen szép csendesen nyugovék el az urban, életében sok keserves árvai könnyhullatások közt, midőn 12 esztendő, öt hónapot és nyolcz napot szomoruan élt Székely Ferko öcsém, melynek utána négy órával halt meg Tóbiás Samuka.

Anno 1678. die 23. ejusdem, nekem nagy bánatomra, Istennek pedig kedves akarátja szerint, elnyugovék boldogult kedves hugom, Székely Judita asszony, Tóbiás Istvánnak kevés ideig meghagyott özvegye és temetteték el die 25., melyet követett kisebb lányának, Boriczátek halála, die 30. ejusdem, kiknek Isten adjon boldogságos feltámadást az örökéletre.

Anno 1678. die 25. sept. nyugodt el az urban tiszteletes Bernárd deák uram.

Anno 1678. die 22. octobr. Sok keserves könnyhullatásom, Oh Isten! szenvedő napjaim közt e legszenvedőbb napon, hasson fel hozzád seregeknek ura, Istene! Ha elhagysz, Istenem! majd kétségbe esem. Siess, jőjj el, ne késsél én segedelmem! Oh uram! én Istenem!

Anno 1679. Nyugovék el az urban jó hit és reménység alatt Tiszteletes Nemzetes Radecius Bálint bátyám uram ¹⁾, kinek Isten adjon több hiveivel együtt boldogságos feltámadást.

Anno 1680. die 25. junii. Bucsuztam el a nemes várostól, e sok bajaskodással járó ser-biróságnak tisztiből, melyet Isten segedelméből, szegény hazánk hasznára viseltem. . . . (Itt a kézirat megszakad, egy-két levél a kis könyvből elzüllött.)

Eddig az ismeretlen följegyző.

* * *

¹⁾ Unitárius püspök volt.

Broser Péter följegyzései.

Laus Deo semper.

Anno Domini 1649. die 13. aprilis. Adott az ur Isten egy kis leánykát kedves hites társamtól, kinek neve Boricza. Ugyanez évben választattam a nemes várostól a Centum Paterek közé.

Anno Domini 1682. die 9. sept. Az fülekiek tovább nem vi-selhetvén az nagy viadalt, ez napon adák fel a várat a budai vezér-nek, die 10-a költöztek ki a várbeliek. Annak utána három nap prédála benne a Janicsárság. Azután magyar és török nemzetbeliektől elhánytatott a kerített fal fundamentumáig, és a mint lehetett, egye-bütt is ronták s puskaporral is hányatták, de teljességgel le nem ronthaták a nagy erősséget, mert kőfalon vala építve. Pro memoria én is török le egy darab kőfalat.

Anno 1682. die 12. octobris. Én, *Broser Péter* más becsületos két társammal együtt érkeztem meg e nap a táborból békével. Ál-dott legyen Istennek neve érette!

Anno Dni 1682. die 10. octobr. született egy kis leányom estve 7 és 8 óra közt, kinek neve Kató, a kit engedjen Isten ne-vének félelmében felnevelnünk.

A. 1683. mense Julio ment által az országban Kolozsvár mellett a tatár khán, több mint százezred magával, mely miatt búzáink mind eltapodtattak tőlük; mely nap pedig a tatár khán a vár mellett a buza között táborát megszállitá, mindjárást szörnyü nagy jégeső lőn, sőt még tüzes menykő is esett, mely miatt a hostátban ház is égett el.

A. 1680. választattam a nemes várostól a régi rendtartás szer-int a határbíráknak egyikévé.

A. 1681. választattam a serbiróságnak tisztére.

A. 1684. Választattam ismét a nemes várostól adószedőnek az egész városon, melyet a legnagyobb gonddal és bajoskodással vonszok már két esztendőttől fogva. B. P.

A. 1684. Drágaság volt Erdélyben, úgy annyira, hogy a buzá-nak ára egy forintról feljebb ment.

A. 1685. Választattam ismét Kolozsvár városának Fiscalis Di-rectorává, melyben Istentől segítséget kérek, hogy nevének félelmében tisztemet követhessem szentül és igazán.

A. 1685. die 6. augusti. Kolozsváratt bent ugyan, de a Széna-füven hallatlan jégeső volt; a városon hullottak olyanok le, mint egy galambtojás, esső nélkül; de a szénafüvek némely részében olya-nok hullottak le, mint egy öreg lud tojás; sőt azok között némelyek annál is nagyobbak voltak, olyanok, mint az embernek a két össze-fogott ökle.

A. 1685. kezdettünk a szürethez Szent Mihály nap után két héttel; de az idő alkalmatlansága miatt igen szűk boránk lettek, s a mi left is, rettenetes savanyu, úgy annyira, hogy nem hiszem, a pünkösödnek az innenső részin, a ki benne iszik, eo momento, hasa korrogást ne szenvedjen savanyu volta miatt, mivelhogy nagyobbára

majd minden hegyünket, midőn zsendülni kezdett volt, Szent-Mihály nap előtt sokszor megnyomá a dér.

A. 1685. Az elmúlt 1684. esztendőbeli drágaság mégis durál; bor, buza és mindenféle gabona drága és feczier környöskörül.

A. 1685. Kolozsváratt és Erdélyben is az elmúlt 1684. esztendőbeli borainknak az ára ez esztendőben kupája 24 pénzre ment fel, sőt karácsony felé nem is kaphattak Ó bort, a hol találtatott is, indifferenter harmincz pénz volt az ára; mert az új bor savanyu lévén, senkinek nem fér vala a fogára.

Ao. Domini 1686. die 18. mensis martii született egy kis fiam, kinek neve György, melyet segéljen Isten nevének dicsőítésére felnevelnünk mindnyájunk örömére.

Harmadnapra meghalt György fiam.

Ao. Domini 1686. die 29. Julii —

Holt meg az édes anyám, Lutsch Mihályné, Déczsi Szabó Józefa asszony, ötöd napig betegségben ágyban feküdvé, életének mintegy 68 vagy 70-ik esztendejében, kinek adjon Isten az több hiveivel együtt boldog feltámadást.

Ao. 1686. A kolozsvári határon a Nádas vize Szent-Mihály nap előtt egészen kiszáradt, úgy, hogy novemb. 16-áig semmi folyása nem volt.

A. 1686. Scharffenberg német generál maga armadiájával bejött Erdélybe, Kolozsvár alatt majdnem két hétig hevert, kik miatt buzáinkban is nem kevés kárt vallottunk, minthogy még füventiben voltak gabonáink. Innen elindulván, az országnak egy részét is be-kóboroltatta. Ekkor esett el Szeben alatt a marcsszékiekben circiter 500 ember.

A. Domini 1687. die 15. junii. A tiszteletes unitária Ekklézsiától választattam e napon azon t. Ekklézsiának körül levő jószágainak inspectorává.

A. Domini 1687. mense septembri, szüret közben jött reánk a római császár ő felsége armadiája, kiknek fő előljárója volt a Lotharingiai Herczeg.

1688-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1689-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1690-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1691-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1692-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1693-n rajtunk laknak, nyomorgatnak.

1694-n is Oh uram! könyörülj rajtunk s eléged meg ily hosszas ügyeinket s szabadíts meg!

A. 1690. die 1. sept. Én B. P. választattam ez napon Tekintetes nemzetes Székely László uram ő kegyelme főkapitányságának idejében méltatlan voltom szerint Kolozsvár városának hűtös Assesorává, melyben hivatalomnak elégtételére kérek Istenől segedelmet.

A. 1690. mense augusti jött be a mi határunkba sásákknak sokasága, a mely Erdélyben más határokon a gabonákban sok károkat tett. Itt a mi helyünkben ugyan nem ismertetett oly nagy kár,

minthogy nagyrészt immár betakarodtunk volt; de egész októberben is nem távozott el határunkról, a miből az emberek sok veszedelmet jövendöltek. Az őszetésekben mégis volt kár, mert a hol zöldségit megemésztette, nem sokat arattunk róla.

A. 1690. 10. decembris. A tatár tábor bejött az országba, nevezet szerint pedig a mi helyünkbe, mely napon a hostátiakat rútol felégette: az egész hidelvét, külsőmagyar-utczát, farkas-utczát. A város népe is, a nemes ország presidiumával együtt kardoskodván a tatárok ellen, esett el kard miatt közülünk mintegy hat mives ember.

A. 1692. die 5. junii. A váradi törökök Heissler generálnak feladták Várad várát.

A. 1692. Minekutána a tatár tábor hostátunkat és nagy részt kerteinket is tűz által elpusztította volna: a mi Szamos viz mellett levő kertünk is egészen megégett, csak a ház maradt meg. Megcsendesedvén az idő, s a szükség kényszerítvén, jó reménység alatt, újabban ismét építéshez nyultunk, de csak könnyűszerleg, melynek alkalmatosságával a sógor, *Gálffy Pál uram*¹⁾ az ő kegyelme felől való közös kertet egyedül e könnyű formában fölkereltette; de mi októl viseltetvén ő kegyelme, a kertjét egészen felőlem hányatta, holott csak a fele sövény volt az enyém, s ezután is csak fele leszen. Ez pedig lőtt az én engedelmemből, azért, hogy akkor északon nem volt alkalmatosságom az ő részéről való felépítésre, jövendőben a ki éri ez mostani sövénynek végét, akkor is csak a felit tartozom felépíteni magam, vagy successorom . . .

Mivel az ember halandó — gondolám, hogy jövendő bizonyáságul e könyvembe felírnám: Karácsonfalvi Balázs uram sógorasszonya Ao. 1687. hagyott gondviselésem alatt harmadfél száz tallérokat, melyeknek egy része oroszlános tallér volt, az irásomat, melyet róla adtam neki, elvesztette, a tallérokat pedig, in Ao. 1693. die 5. junii egészen kiadtam, s ő adott róla nekem testimoniumot.

A. 1694. die 16. julii. A Szamos délután egy óraker csak hirtelen úgy megáradott, hogy akár melyik hidról merithettek volna Szamos vizet.

* * *

Gálffy Mihály följegyzései.

Laus Deo Semper.

Anno 1695. die 25. augusti mult ki ez világból boldog emlékezetű Broser Péter uram, kinek adjon az Úr Isten az örök boldogságnak elvételére üdvességet, boldog feltámadást.

* * *

¹⁾ Broser János egyik leányát, *Katát*, Gálffy Mihály, *Máriát* Gálffy György birta nőül. Minő a sógori viszony Gálffy Mihály és Gálffy Pál között? okiratilag megmondani nem tudom. De azt e hely nyilván mutatja, hogy e három följegyzés: 1692-ről, 1687-ről és 1694-ről nem a Broser Péteré, de a Gálffy Mihályé, mert neki volt sógora Gálffy Pál. Ezt megjegyezni szükségesnek vélem azért, hogy az olvasót e krónika szerzői iránt tévedésbe ne ejtsem.

Én Gálffy Mihály jegyzvén el magamnak örökös házastársul néhai boldog emlékezetű Broser Péter uram leányát, Broser Katát, vele Isten ő felsége bölcs rendelkezésből lakadalmunknak napja volt in Ao. 1700. die 1. febr., kivel adjon Isten szerencsés boldog életet.

Anno 1702. die 23. aug. adott Isten ő felsége egy kis leánt minekünk, kinek neve Erzsébet, kit is Isten ő Felsége az árnyékvilágból négy hónapos korában kiszólitott.

Ao. 1702. die 9. novembris mult ki ez világból néhai Thordai Borbára asszony, kinek Isten ő felsége adjon boldog feltámadást az örök életnek elvételére.

A. 1704. die 1. januarii adta Isten ő felsége ez világra kis fiaskámát, kinek neve Gábor, kit Isten ő felsége éltesse a maga dicsőségére, maga lelke üdvösségére, ekklézsiánknak szolgálatjára, mi nekünk örömünkre, *Amen*.

A. 1706. die 8. decembr. adta Isten ő felsége e világra kis leányomat, Krisztinát, kit ő felsége éltesse a maga dicsőségére, minekünk örömünkre, maga lelkének pedig üdvösségére. *Amen*.

A. 1710. die 20. may. Szólitotta Isten ő felsége e világból az én lelkem édes feleségemet délután 3 órakor, én nekem s édes gyermekeimnek elfelejthetetlen szomorúságunkra, kinek Isten ő felsége adjon boldog feltámadást az örökéletre.

A. 1714. die 13. febr. jegyzvén el magamnak jövendőbeli örökös házastársul Szentkirályi Katát: volt kézfogónk s lakadalmunk a megirt napon, kivel is kívánom az én Istenemtől éltesse az ő felsége dicsőségére, ekklézsiánk szolgálatjára, öröme, mi magunknak lelkünk üdvösségére. Lakadalmunk hushagyó kedden volt Magyar-Sároson.

A. 1716. die 9. may. született e világra kis fiam Gálffy Pál, kit Isten ő felsége éltesse a maga nevének dicsőségére, minekünk — apjának, anyjának örömünkre.

A. 1719. die 18. aprilis született ez világra kis leányom, Gálffy Erzsébet, kit Isten ő felsége éltesse a maga nevének dicséretére, mi nekünk — apjának, anyjának örömünkre, maga lelkének üdvösségére.

A. 1719. die 27. sept. mult ki a világból kis leányunk, Gálffy Erzsébet; item eodem Ao. 30. septembris mult ki utána kis fiam Gálffy Pál, elfelejthetetlen szomorúságunkra.

A. 1720. die 9. augusti adta Isten ő felsége ez világra Gálffy Judith és Mária leányaimat, kiket az Isten ő felsége a maga dicsőségére, lelkeknek üdvösségére, mi nekünk örömünkre éltesse — kívánom.

Gálffy Mihály, m. k. 1)

* * *

Eddig a kis *Töredék*, melyből az Auner és Gálffy Mihály-féle följegyzések csak családi értékkel bírnak; érdekesebb, mert köztör-

¹⁾ A Martonosi és Szombatfalvi Gálffy-nemzetség közös levéltárában levő eredetiből.

téneti becsü a *Broser Péter krónikája*, a miért az egésznek az ő neve alatt fentartását láttam helyesnek s a valósággal megegyezőnek. Történelmi értékét — úgy vélem — nevelik azok, a miket a tudós Broser János papról és tanárról összegyűjtöttem, s mint rokontárgyu adatokat együttesen itt bocsátom a közönség elé s főleg az egyház-történeti irodalom barátainak rendelkezésére.

A két Broser közül a tanár tudós nevet vívott ki s mint ilyen az unitárius egyházéletben hagyott jó hirnevet maga után; a Centumpáter, városi fiskális és adószedő megvagyonosodott, három leányt hagyott hátra: Katát, Szombatfalvi Gálffy Mihálynét, Máriát, Gálffy Györgynét, s az 1692-ki, fenn érintett följegyzésből olyan forma tűnik ki, mintha Borbárát, a harmadik leányt, Gálffy Pál vette volna nőül. De ezt nem mondom bizonyosnak, mert az általam ismert adatokból igazolni nem lehet. Mikor a három testvér megosztozott, egy családi iratbeli följegyzés szerint a hagyatékból jutott mindeniknek 100 arany pénz, és egy-egy arany imperiális, volt 800 ezüst pénz, mely tett 2000 forintot, 12 rendbeli ágynemű, becses és sok házbeli portéka, feles marha, gazdasági vagyon, fegyverek stb., a mik Broser Pétert Kolozsvár egyik közép vagyonu polgárának tüntetik fel.

A Broser-lányok hozománya nem volt kicsinylendő azon pénzsűk időben. A Gálffy-nemzetség nagyobb kiterjedésére, megvagyonosodására s magasb polgári tisztségekre jutására ez is befolyással volt, elannyira, hogy ha e nemzetség martonosi és szombatfalvi mindkét ága első megalapítását a kocsárdi nagy Gálffy Jánosnak, Báthori István, Kristóf és Zsigmond fejedelmek belső tanácsosának s az utóbbiak főkancellárának tulajdoníthatják, második virágzásnak indulása alapja a Broser-lányokkal való házassági frigykötés, a minek következtében a Gálffy-nemzetség három fiágon indult erőteljes további elágazásnak, s most már a második század telik és még mindig erőben áll fenn az ősrégi nemzetség fa, új meg új férfi és nősarjakkal gazdagodva s gazdagítva a magyar nemzet derék székely vér-ágát.

JAKAB ELEK.

Jegyzetek a bágyoni unitárius eklezsia multjából és jelenéből.

(Folytatás)

Az eklezsia gondnokai és belső emberei.

Végig tekintve a feljegyzetteken, látható, hogy csak e száz elejétől fogva, mily terhes gazdálkodást folytat s mily tetemes pénzösszeget fektet építkezésekre, javításokra s közhasznú célokra. S hogy mind azt lehetséges volt megtenni, mit megtettek, abban az egyes hívek mellett a főbb érdem bizonyára azoké a gondnokoké, kik valódi kegyes érzésekkel, vallások iránti lelkesedéssel, lankadatlan buzgósággal s megtörhetetlen jó akarattal mentek elöl s vezették a híveket, hogy az egyházban mindenek ékesen és jó rendben legyenek. De igen röviden tekintsük meg munkálkodásukat. 1802-ben papi házat épít; 1809-ben templomot teremt; 1810-ben a templom körüli helyet — czintermet — vastag és magas kőfallal veszi körül, zsindeley fedéllel megfedve. Mind ebben lelkesítő, vezető, ösztönző vezér *Csegezi Mihály* volt, kinek gondnoki tiszte 1778-tól 1810-ig terjedt. 1817-ben orgonát csináltat; 1822-ben koronát, orgonát festet, templomot diszített; 1827-ben zsinatot fogad és lát el; 1833-ban a tornyot emeli, bádoggal fedi, a mire már egy magában 3441 frt 55 krt költ; 1838-ban mesteri házat, iskolát, melléképületeket épített s mindezekben vezér szerepet vitt *Váró Mózes*, ki 1810—1838-ig, tehát egyfolytában 28 évig volt gondnok.

1843-ban a templom fedelének egy részit bádoggal fedi 850 frt költséggel; 1844-ben egy 859 fontos harangot öntet 1690 frttal; 1845-ben egy más harangot öntet 450 fontost 350 frttal; s mind ezt Tkts. ifj. *Csegezi Tamás* gondnok vezetésével, ki 1838-tól 1848. év végéig vezette a bágyoni unitárius egyház ügyeit buzgó ággal és igazsággal és mint körüli gondnok a kört egész 1873-ban bekövetkezett haláláig. Emléke tiszteletben van ma is, nemcsak a bágyoni, de az egész egyházkör hívei előtt és között, s méltán, mert a néhai még halála után is szellemileg velünk van, vezet, oktat, tanácsol, méltó utóda, fia, kir. j. bírós. s nekünk szeretett körüli felügyelő gondnokunk *Csegezi Mihály* által.

1868-ban új mesteri házat épít kő és téglából, új iskolát; az iskolát a kor igénye szerint butorozza s taneszközökkel szereli fel a törvénynek megfelelően, *Csegezi Ferencz* gondnoksága alatt.

1876. templomát ujttatja, czintermét uj kőfallal kerítetteti. 1881-ben uj toronybelet készített, a harangokat a toronyba feltéteti, 1882-ben környéki gyűlést fogad; püspöki visitatiot tart, melyre tetemes költséget ad ki. 1889-ben a papi házat, 1891-ben a mesteri házat ujttatja, fedeti zszindelylyel; templomát meszelteti, javítja stb.

Hát ezeken kívül a sok apró rendes kiadások, építkezések, javítások, mellékes költekezések, collecták, iskolák, akademisták segélyezése, státus kölcsön, állami adók, községi terhek, belső emberek fizetései mennyire mehettek? Alig hiszem, hogy gazdálkodásában egy ekklézsia is felülmulta volna. S mind e tetemes költekezések mellett folytonosan vásárolt erdőket, szántókat, a mesteri telek nagyobbítására egy darab belsőséget s egy házastelket is, melyért 20 évig haszonbért kapott s nagy nyereséggel eladta 1000 frtéért.

Ennyi sok építkezés, tetemes kiadások mellett az egyház belső emberei, gondnok és előljárósága tanácsára megértvén a kor intő szavát; meggyőződve arról, hogy a jelen időben, mikor az egyes hivek áldozatkészsége, fizetőképessége annyifelől van igénybe véve: a kepe rendszer tovább fenn nem tartható, kimondja a kepeváltást s tőke teremtéshez kezd.

E célra mindjárt közgazdasági pénztárától elkülönítve kezeli a Bélydy-féle alapítványt. (Bélydy István 1839-ben ajánlott az ekklának némi erdőkihágásos büntetésből 24 frtot váltóban, mely összeg felszaporodott 1000 frtra. Ezt hívják Bélydy alapítványnak.) Továbbá 1872-ben e célra nagy fákat adnak el 1000 frt értékig; 1874-ben a birtokosság bérváltos alapra által ad az unitáriusok részibe egy darab osztrák állam-kölcsön kötvényt 1500 frt értékben; 1876-ban törökbuza magtárt állit s azt gyümölcsözteti bér-alapnak; 1881-ben a bágyoni székelly katonaság és nemesség pénztára, az unitáriusok arányához mérten adományoz a kepeváltás alapjának 1528 frtot és 30 krajczárt; 1879-ben az ekklézsia megvásárol egy szép birtokot, melynek egy részét eladván, abból fedezi a vételárt 2500 frtot, a megmaradt 25 hold szántót mivelletti, gyümölcsözteti a beralap javára; 1883-ban néhai Kovács Dénes adományoz a beralapnak egy drb. erdőt; 1886-ban az eladott ház árából gyarapodik a beralap 1000 frttal; az így apránként felgyűlt tőkékből 1874-ben megváltja a papi és mesteri borbért 100–100 forint értékben. 1887. év végén kőri gondnok Csegezi Mihály ur, T. Csegezi László lelkész és esperes, Fodor András tanító, Barra József gondnok, Kovács Dénes, Csegezi Ferencz, Moldvay János egyházi tanácsosok és több ekklézsiai hivek közreműködésével, a bér megváltása ügyében tervezetet készit, megerősítetteti s azután ámbár igen olcsó minőségben, de biztos alapra fektetve növekedőleg kimondja s 1888. ápril 24-től létesiti, tetteleg életbe lépteti a bérváltást s teljesen megszünteti az egyes hivek általi bérfizetést. S e tette által, midőn útát mutatott más egyházaknak is a bérváltás létesíthetésére, ugyanakkor önmaga számára biztosította jövőre a késő maradékok, utódok háláját, jelenre nézve pedig legfelsőbb egyházi hatóságának méltó elismerését.

Es ezzel bé is végezhetném az egyházi telt jegyzeteimet, ha nem tartanám szükségesnek megemlíteni az ekklá papjait és meste-reit. Kik voltak az *ekklának* papjai Dávid Ferencz idejétől a jelen-korig, határozottan kimutatni épen bajos, mivel mint fentebb is em-litettem, az egyház iratai, protoculamai 1703-ban elégtek a T.-Szt.-Györgyi templomban. Én Uzoni F. István feljegyzése szerént és a magam kutatásaim nyomán ezeket sorolom fel:

Papok.

1. 1581-ben *Kövér Tamás*, Uzoni szerént bágyoni unitárius predikátornak és Aranyosszék Dioeciesios assessorának iratik a T.-Szt.-Györgyi ekklézsia javainak összeírásában; de hogy papi hivatalát Bágyonban mikor kezdette, nem bizonyos.

2. 1592-ben *Dicsőszentmártani Bálint*, bágyoni unitárius pap-nak és a Consistorium assessorának iratik.

3. 1617-ben *Réthi János*, Bágyonban pap és Generalis notarius és consistor volt.

4. 1619-ben *Csehi Pál*, bágyoni papnak írja magát. Utánna ki volt, nem lehet eligazodni, mert az alig hihető, hogy ez és a követ-kező között valaki más ne lett volna.

5. 1663-ban *Bagdádi Erdő István*, szintén maga írja magát, némely irások alá bágyoni papnak.

6. 1691-ben *Köpeczi Nagy György*, volt Toroczkón és Tordán rector, onnan jött bágyoni papságra. Kolozsvárt szentelődött fel 1692. jun, 16.

7. 1706-ban kolozsvári *Csép Bálint*, 1693-tól 1696-ig Kolozs-vár külvárosának, Szentpéternek volt papja, innen Toroczkóra, onnan Abrudbányára 1703-ban, a honnan Bágyonba, azután Kolozsvárra vitetett vissza papnak Szentpéterbe.

8. 1709-ben *Atmási János*, alighanem T.-Szt.-Györgyről jött a bágyoni papságra.

9. 1716—1735-ig. *Ajtai Kovács Jakab*, notarius assessor Dioe-ciesios, consistor juratus. 1701-ben a collegiumból ment Kövendre tanítónak, onnan 1705-ben Toroczkóra papnak. 1711-től 1715-ig volt kövendi pap, a honnan 1716-ban Bágyonba jött, hol 1735. nov. 27-én mint pap meghalt. Eltemettetett a cziinteremben a mint írva van: Jacet corpus in cinterino Bagyoniensis.

10. 1736—1747-ig *Köpeczi Boldizsár*, kit 1747-ben Szindre disponál a G. Consistorium.

11. 1747—1754-ig *Balogh Mihály*, bágyoni Balogh László nztés személy fiát, járai pap-ágából hazájába bocsátja a Gub. Con-sistorium. 1754-ben meghalt. Bágyonban fekszik a cziinteremben.

12. 1755—1771-ig *Kénosi Tözsér János*, a tordai iskola rec-torát bágyoni papságra ordinálja a G. Consistorium, 1771-ben T.-Szt.-Györgyre vitetvén, ottan az Úrban elaludt. Kőri notarius és consistor volt.

13. 1771—1778. jan. 22-ig *Uzoni F. István*, kiről írva van, hogy sok törekedésekkel a superioroktól T.-Szt.-Györgyről bágyoni papságra megnyeretett. 1756. ápril 29-étől 1760. ápril 24-ig volt

Toroczkón rector; onnan 1760. ápril 24-én ment T.-Szt.-Györgyre papnak, a honnan jött Bágyonba, itten meghalt 1778. január 22-én, eltemettetett 25-én, beszédet mondottak felette: Almási Ádám kövendi és Balla Imre szindi papok. A czinteremben temettetett, hol sirköve ma is megvan a Balla Imre által készített e sirirattal:

„Uzonius jacet hic Stephanus sub marmore Fosztó
Cui quondam fuerat patria terra Bölön
Bágyoniensis erat populi zelo-us in aris
Angelos et sacri munere scriba Tori
Circiter hic denos quator et sex vixerat annos
Moliter hac jaceat fore viator humo.“

14. 1778—1782-ig *Mihály Pál*, ki mint Kolozsvárt Senior 1774-ben ment a tordai iskolához rectornak, onnan 1778. ápril 24. Bágyonba papnak, a honnan 1782. ápril 24-én Toroczkóra vitetett papnak.

15. 1782—1798-ig *Balla Imre*, ki Szindról vitetett bágyoni papságra, de hogy innen hová ment vagy itten halt-e meg, azt semmi irás vagy hagyomány nem igazolja.

16. 1798—1799-ig *Barla József*, honnan jött s egy évi ittenléte után hová ment, nem tudható.

17. 1799—1815-ig *ifj Kozma Mihály*, ki 1781—1784-ig rector volt a tordai iskolánál; 1784—1791-ig pap Tordán, onnan vitetett Várfalvára, s onnan 1799 márczius 30-án Bágyonba, a hol 1815-ben meghalt, eltemettetett a bágyoni köztemetőbe, hol sirköve most is épen van. Temetésére adott az egyház 33 frtot s 6 véka buzát.

18. 1815—1820. Ismét *Barla József*.

19. 1820—1826. októberig *Füzi Ferencz*, a ki K.-Szovátról jött, innen Abrudbányára vitetett papságra.

20. 1826—1837. *Barabás Mózes*, ki nyugalomba lépte után itten halt meg.

21. 1837—1861-ig *Ferenczi Máté*, ki Csegezből jött Bágyonba papnak. 1861-ben harmadbér mellett nyugalomba vonult s 1864-ben nagy nyomorúságban meghalt.

22. 1861—1864. ápril 24-ig. *Koronka Gábor* Kolozsvárról a collegiumból neveztetett ki bágyoni pappá, hivatali hanyagságai miatt a papi állásról elmozdittatván, Bágyonból Tordára költözött.

23. 1864. juliustól *Csegezi László*. 1843—47-ig iskola főnök; 1847—50-ig martonosi, 1850—57-ig várfalvi pap, 1857—64-ig tordai rector volt, 1864-ben Bágyonban pappá neveztetett; 1868-ban köri jegyzővé, 1884-ben esperessé választatott s ezen minőségben folytatja közhasznú hivatalát egyháza közmegelegedésére.

Ha már a templomban, iskolában, templomi szertartásoknál, egyházi vallásos cselekményeknél papok és mesterek egymás mellett megtérnek, mintegy kiegészítésül, álljanak itten is az egyház papjai után az iskolamesterek. Igaz, hogy ezeknek a feljegyzése elmulasztott a multban s azért 1700 előtt hogy kik voltak, megtudni nem lehetett. Uzoni István is csak hallomás után említi fel, hogy

1. *Bágyoni Szabó György*, a ki 1697—98-ig tordai rector volt,

előbb bágyoni mester lett volna, de hogy mikor kezdte és végezte itteni szolgálatját, nem tudom bizonyosan megállítani, úgy szintén azt sem, hogy utánna ki következett.

2. 1705—1711-ig *Dersi Simó István* iratik bágyoni rectornak, a ki innen Tordára vitetett 1711. november 14-én rektornak.

3. 1711. november 22. 1719. *Ürmösi János* jött a collegiumból s 1719 május 6-án Széplakra vitetett papnak, hol felszenteltetése előtt meghalt.

4. 1719—1728-ig *Köpei Mihály*, későbbben szentmihályfalvi pap lett.

5. 1728. június 28-án *Szentpáli Mihály* volt oskolamester; de hogy meddig volt itten, nem állíthatom meg. 1733-ban már mint szentmihályfalvi pap predikált a bágyoni partialis visitation.

6. 1751-ben *Fekete József*, kiról az ez évben tartott pártiálison az iratik, hogy Fekete József b. mester atyánkiát várfalvi papságra bocsátja a G. consistorium. De hogy mikor jött Bágyonba, s meddig szolgált itten, s hogy közötté és az előbbi között volt-e még valaki vagy sem, arról a jegyzőkönyvekből nem tudtam megbizonyosodni.

7. 1751—1759-ig *Solymosi Péter* volt rector, későbbben mint kereszturfiszékbeli köri notárius említettik.

8. 1759—1763-ig *Sárdi István* iratik rectornek, ki innen Ádámosra, onnan T. Szt. Györgyre s végre Tordára vitetett papságra, hol 1795. jun. 18-án meghalt. Atyja volt a híres szónok Sárdi Sámuelnek; nagyatyja néhai Sárdi József kolozsvári, Sárdi Imre kövendi tanítónak, Sárdi Lőrincz és Sárdi István képviselőnek.

9. 1763—1766-ig *Szentiványi József*, innen hová ment, nincs feljegyezve. Apja volt Szentiványi Ferencznek, ki e körben több helyt paposkodott.

10. 1766—1773-ig *Konez Mihály*, a toroczkoí rectoratságból jött a bágyoni iskolamesteri állomásra, innen nyugalomba vonult s Tordán telepedett meg.

11. 1773—1788-ig *Körispataki Sánta István*, és

12. 1788—1791-ig *Györke István*, mind kettőről nincs feljegyezve, hogy honnan jöttek Bágyonba és innen hová mentek.

13. 1791—1801-ig *Barra Ferencz*, ki egyszersmind procurator is volt e körben. Bágyonból nősülvén, a rectoratságról leköszön s itten megtelepedik. Ennek unokája volt Barra József, ki ez egyháznak 3 versen 11 évig volt gondnoka, s kivel a Barra nemzetség fiúga három embertyom után ez évfolytán kihalt; *Ida* leányában férje Csép Mihálylyal tisztességes családot hagyván maga után.

14. 1801—1815-ig *Jakab István*, innen Turba ment papnak.

15. 1816—1817. április 24-ig *Ferencz József*, ki az egyházi szolgálatról lemondván, világi pályára lépett.

16. 1817—1836-ig *Csegezi László*, kit M.-Vásárhelyről a cancelláriáról hoznak Bágyonba, mint zeneértő jó organistát az akkor épült orgona mellé, innen Csegezbe, onnan Rákosra ment rectornek, hol meghalt. Atyja volt köri esperes és bágyoni lelkész Csegezy Lászlónak.

17. 1836—1861-ig *Ádám István*, ki az iskolából jött Bágyonba s hosszas szolgálatja után 1861-ben nyugalomba vonult, a 70-es években meghalt, utóda nem maradt.

18. 1861—1863-ig *Puál Ferencz*, ki mint ifju a collegiumból jött Bágyonba; három évi szolgálat után világi pályára lépett s ma is Kolozsvár városának szolgálatjában áll.

19. 1863—1872-ig *Dali Ádám*, mint a kolozsvári ekkla segédkántora hozatott Bágyonba tanítónak s innen 1872-ben Szt.-Mihályfalvára választott s vitetett papnak.

20. 1872 okt. 25-től *Fodor András*, ki mint kolozsvári segédkántor választott meg 1869-ben Sinfalvára iskolamesternek s onnan 1872-ben hasonminőségben rendeltetett Bágyonba, a hol 1878-ig rector, akkor községi iskola állván fel, azóta mint énekvezér és vallástaniító működik.

Feljegyzem még azt is, hogy vallásközönségünknek Bágyonban 5 zsinatja volt, úgymint 1677 junius, 1697 junius, 1723 junius, 1752 és 1827 években.

Az átkutatott esperesi és egyházi levéltáron levő jegyzőkönyveken megtalált adatokból a bágyoni unitárius ekklézsiára vonatkozólag ezeket a fennebbieket láttam szükségesnek a feljegyzésre; részint azért, hogy ez egyháznak történelmi adatai, viselt dolgai egy csomóban megtalálhatók legyenek; részint pedig azért, hogy a jelenben élő és ezután leendő utódok is, az elmultakból, a kegyes és buzgó elődök tetteiből lelkesedést és hitbuzgóságot merítsenek ez egyház régi jó hirnevének megtartására, gazdagítása- és felvirágoztatására mind anyagi, mind erkölcsi és szellemi tekintetben; s látva a multakat, győzöttessenek meg a felől, hogy rájok szent kötelesség gyanánt szállott ez egyház javainak nem eldarabolása, hanem azoknak szaporítása többről többre.

FODOR ANDRÁS.

MÓZES ANDRAS
HAGYOMÁNYA 1903

STABIUS PAPNÖVENDE

Párisi levél.

Páris, 1895. mártius.

(A csodák bibliai fogalma, Ménégoztól. — A reformált egyházi tanácsok újraválasztása. Jean Reville előadásai a párisi theol. facultáson.)

Szerkesztő úr!

Múlt levelemben említettem, hogy Ménégoz a csodákról tartott értekezést a párisi theol. facultáson. A tudós tanár munkája nagy vitát idézett elő s az orthodoxok lapjaikban elégedetlenségüket fejezték ki iránta. Szerintem azonban ez az elégedetlenség félreértésen alapul; nem jól fogták fel Ménégoz gondolatát, a minthogy az értekezés csakugyan az utolsó részben, a következtetések kivonásában nem is volt elég világos. Targyát különben jól határozta meg. Az időrendi és történelmi kérdéseket tekinteten kívül hagyva, nem akart azokkal a körülményekkel foglalkozni, melyek közt a különböző csodák létrejöttek. Egyszerűen azt akarta vizsgálni: „Mi a csoda a biblia szerint és hogy fogták azt fel a biblia írói?” Neki legkisebb kétsége sincs az iránt, hogy a szentírók, úgy az ó-szövetségéi, mint az új-éi, egyformán tekintették a csodát, t. i., „mint a dolgok természeti rendjével ellenkező jelenséget“, ma azt mondjuk, „mint a természet törvényeivel ellenkező jelenséget.“ Értekező azonban nem akarta ez utóbbi kifejezést használni, mert a természet törvényeinek ismerete nagyrészt újabbkori dolog. Mindazonáltal a régieknek is volt ismeretük a dolgok természeti rendjéről, így, mondja értekező, mikor „a királyok könyve beszéli, hogy Achaz napóráján az árnyék a helyett, hogy rendes útját követte volna, megfordítva ment, a könyvnek szerzője a nélkül, hogy a mai tudományos ismereteket tudta volna, e tünényben mégis a természet törvényeivel ellenkező tényt kellett hogy lásson. S így van a dolog a Jézus és az apostolok idejebeli tudományos eszmékre nézve is.“ Ugyanez észrevételt lehet tenni a bibliában elbeszélt csodákra nézve is. „Bizonyosságot szereztem, mondja Ménégoz, hogy a csodának bibliai fogalma nem különbözik semmi-
ben a mostani, népies és hagyományos fogalomtól, mely a csodában

a természet törvényeinek megsértését, vagy ha inkább tetszik, e törvények felfüggesztését látja, vagy e törvényektől való eltérést. Előttém e kifejezések: megsértés, felfüggesztés, eltérés, ugyanazt a fogalmat jelentik. A csoda mindig úgy tekintetett, mint az Istennek természetfeletti beavatkozása a dolgok természetes rendjébe. Az ó- és új-szövetségi írónak e fogalma volt a Jézusé is.“

És mi, keresztények, hiszünk-e mind ez elbeszélések valóságában? „A mi engem illet, mondja Ménégosz, nem gondolom.“ Tényleg, a kik hisznek, hogyan igazolják hitüket? Például az orthodoxia régi iskolája, mely hivatást csinál abból, hogy a bibliai csodát higgye, győzelmet énekel, midőn az újkori tudomány megmutatja oly betegség gyógyításának lehetőségét, mely gyógyíthatatlannak látszott és a melyet a biblia úgy beszél el, mint csodás gyógyítást. Látjátok, mondják, hogy a csodák a természet törvényeivel nem ellenkező tények, hanem egyszerűen természeti tények, melyeknek törvényei nem voltak addig ismeretesek. „De, mondja értekező, a csodát egy természeti tényre vezetni vissza, mely ma ismeretlen törvények szerint jön létre, de a mely törvények holnap ismertek lesznek, annyi, mint a csoda-bibliai fogalmát lerontani és megingatni, azt képzelve, hogy erősítettik a csodában való hit.“

A csodák védelésének egy másik formája, hogy azt mondják, hogy a tudomány nem bír minden kérdést megoldani, oly ponthoz jut, melynél kénytelen teljes tudatlanságát megvallani. S éppen ez az a pont, hol Isten természetfeletti módon beavatkozik, ez a csoda birodalma. S így a csoda az egész természetet áthatja. „De, mondja értekező, hogy ha ez a csoda, akkor semmi sem csoda.“ Akkor ismét eltávozunk a csoda bibliai ismeretétől, mely nagyon is különbséget tesz a között, a mi csodás és a mi nem csodás. Némely orthodox theologusok látva az ily védelem elégtelenségét, lemondanak a csoda tudományos megbizonyításáról és csupán arra szorítkoznak, hogy erősítik a bibliai csodákban való hitüket, kijelentve, hogy a kivételes, a természet törvényeivel ellenkező isteni beavatkozásokban hisznek: „Némelyek, igaz, válogatást tesznek a csodákban s talán tesznek mindnyájan, mert valószínű, hogy kevés van olyan, hogy *teljes meggyőződéssel* higgye, hogy Józsué megállította a napot.“

Bizonyos, hogy nagy erő van a hívő egyszerű és bátor bizonyoságtételében, de hogy ez a bizonyoságtétel hatályos legyen, nem elég föltétlen állítani; szükség még, hogy tények erősítsék meg a szavakat. Jézus az utolsó bucsunál azt mondotta tanítványainak, hogy ördögök fogják űzni. „De ismertek-e olyan papokat, mondja az ér-

tekező, kik ördögöket űznek? Részemről nem ismerek. A mi protestáns egyházunkban nem hallok beszélni oly csodákról, melyek a bibliai csodákhoz hasonlóknak lennének. És nem feltűnő-e ez? Miután vallomást tettek a bibliai csodákban való hitükről, miután elméletileg kinyilvánították, hogy Isten folytatja a csodatételt, theologusaink úgy élnek, mintha a csodák korszaka tizennyolczszáz év óta bezáródott volna.“

Némelyek meg a szavakkal való játék által hiszik állásukat megvédhetőnek. S így a mikor az ördögüzésről van szó, a nagyra-vágás, fősvénység, irigység, féltékenység, rendetlenség s más rossz szenvedélyek ördögeit értik. S így a bibliai csodákból teljesen allegoricus elbeszéléseket csinálnak. A vak ember szellemi vak s a belpoklos a vétek belpoklossa lesz. Az allegoria a híres alexandriai iskola óta, egyik legkönnyebb mód a csodáktól való szabadulásra. És mindezekből az következik, hogy nincs egyetlen egy protestans theologus se, a ki teljes meggyőződéssel ossza a Mózes, a próféták, Jézus, az apostolok, a középkori theologusok, sőt a reformatorok nézetét is a csodákról. A leghivőbb keresztény is Istentől nem kér mást imájában, csak a miről tudja, hogy a természet törvényeivel nem ellenkezik. Mi nem hiszünk többé a csodában, mint a természet törvényétől való eltérésben; ezt, ha őszinték akarunk lenni, el kell ismernünk. Ez volt az értekezés első része, mely nagyon világos, de a második már kevésbé, a mint fennebb is mondtam.

A mi ezekből következik, ez értekező szerint az, hogy a bibliai csodáknak nincs semmi értéke reánk nézve. Bizonyára nincs. Meg kell különböztetni az alapeszmét az időleges formától, melybe az eszme öltöztetett. Az alapeszme az ó- és ujszövetségi csodás elbeszélésekben, hogy Isten közvetlenül közbelép a dolgok rendjébe. Ez a meggyőződés ama kor konkrét formájában fejeződött ki, a csodában való hit formájában. A természet törvényeit nem ismerve minden rendkívüli tüneményben az istenség különös beavatkozását látták. „A mi minket vallási szempontból, mindenek előtt érdekel, nem maga a tény, hanem annak magyarázata.“ És e magyarázat minden szent íróra ugyanaz, az Isten közvetlen cselekvése. Ebben a hitben van a vallási igazság. „És az eszmék eme rendjében Jézus-Krisztusnak bizonyágtétele reánk nézve az igazságnak legfőbb kijelentése. Mert mit tanít nekünk a Jézus? Tanít imádkozni: „Mi Atyánk! ki a mennyben vagy“. Kérjetekek és megadatik“. A csoda az ima meghallgatása. És ez a meghallgatás teljesül a természet törvényeinek megsértése nélkül. Mi nem kevésbé hiszünk a csodában,

mint a szent írók, csak hogy másként magyarázzuk. Mi szabadon és örvendezve nyilvánítjuk, hogy hiszünk a csodában, azaz Isten szabad cselekvésében és az ima meghallgatásában. Ez elvnek köszönjük, hogy mi magunkat Jézus-Krisztussal teljes közösségben érezzük . . .“

Az értekezés erkölcsi emelkedettség és mély vallásosság sorai-
val végződött, mely a hallgatóságot is valóban fölemelte. Az érte-
kezőt melegen üdvözölték, kivéve az orthodox papokat.

Az orthodox lapok az értekezést nagyon keményen bíralták. Az egyik megvető hangon azt mondta: „Mint a modern theologia utolsó szava a modern rationalismus morzsáit szolgáltatotta nekünk“ és hozzá tette, hogy azok a theol. ifjak, kik hallgatták, annak a veszélynek néznek elébe, hogy az ő munkájok és imáik gyümölcseit megsemmisítve látják. Nekem úgy tetszik, hogy ez már egy kissé túlozás és akaratlan beismerése annak, hogy hitők nem valami mély és szilárd, hogyha egy óra elég arra, hogy megsemmítse. Ez nem komoly bírálat.

Egy másik orthodox lapban már tárgyilagosabb modorban tárgyalattott az értekezés. A montauban-i theol. facultas egyik tanára azt vetette párisi kartársa szemére, hogy a csoda eszméjét lerombolja és mindenek felett, hogy munkáját oly alapra építette, mely nem létezik, a csoda bibliai ismeretének tudására. A csodának nincs bibliai ismerete, mond a montauban-i tanár. Azután a maga módja szerint védi a csoda eszméjét. De az ő okoskodása sem mindig tiszta, mert a *csoda* és *természetfeletti* szavakat összezavarja, egyiket a másik helyett gyakran használva a logika nagy kárára. Ménégöz azt felelte montauban i kartársának, hogy nagyon csodálkozik, hogy azt kell hallania, hogy a csodának nincs bibliai ismerete. Egy dolognak az ismerete, mondja, az eszme, melyet arról alkotnak. A csodának bibliai ismerete, az eszme, melyet a szentírók a csodáról alkottak. A próféták, Jézus, az apostolok úgy beszéltek a csodákról, hogy ne lett volna arról semmi eszméjük! A nélkül csinálták volna a csodákat, hogy ne tudták volna, hogy mit csinálnak. Bizonyára nem. Azután megmutatja, hogy az ő kartársa a csoda *elméletét* összezavarja a csoda *fogalmával*. A bibliai írók tényleg sehol sem adnak tanító magyarázatot az ő csoda eszméjükről. Annak nem érezték szükségét, mert az egész világ, „zsidók és pogányok, kegyes emberek és vallástalanok a *jeleket*, a *csodákat* ugyanazon értelemben vették. E szavakat nem volt szükség magyarázni. A két tanár közt a vita hosszasan folyt a lapokban a nélkül, hogy egyértelemre jutottak

vagy egymást meggyőzték volna. Es ezt lehet is érteni. A csodák kérdését Ménégosz azután a „Theologiai Társulat“-ba vitte, hol két ülésben vitatkoztak felette. Mióta a társulat fennáll, sohasem voltak az ülései oly érdekesek, mint e kérdés vitatása alatt. Ezt orthodoxok és liberálisok egyaránt úgy tartják. A viták élénkek voltak annyi különböző véleménynyel, de egy pillanatra se nélkülözték a testvéri, szives modort. Mindenik tiszteletet mutatott a másik véleménye iránt. Megjegyezhetem, hogy a lecsendesülésnek bizonyos jelei vehetők észre köztünk. És mégis mily különbözőségek az eszmékben, kezdve azokon, a kik mindent csudát tagadnak, azokig, a kik úgy tartják hogy a keresztény még hihet azokban napjainkban is. Azt mondtam, hogy elég hosszasan vitatkoztak. De vajjon a kérdés megvilágosított-e? Ezt már nem mondhatnám. Azután is szemére vetették Ménégosznak, hogy az Isten hatalmát korlátozta, hogy a bibliai csodát szük értelemben határozta meg, hogy magát teljesen a rationalismus subjectivitasába vetette.

Ménégosz azután részletes teleletet irt, mit montauban-i kartársával szemben nem tett volt. De a kérdésnek újra színre hozatala sem hozta, a mint nekem tetszik, a kérdést tisztába. S ennek talán nem más az oka, mint az, hogy a csoda szót ellenkező értelemben használták. Némelyekre nézve a csoda természeti, anyagi, látható tény, másokra nézve pedig tisztán erkölcsi, a lelkiismeret ténye. Hogyan lehessen akkor egymást megérteni, ha ugyanazt a szót két egymástól teljesen különböző tények sorára alkalmazzák? Az eredmény mindig csak összezavarodás.

Valaki csakugyan azt a megjegyzést tette: „Csakugyan a csoda kérdése-e az alapján, a melyet vitattak? Avagy nem inkább a szövegek és szent írók tekintélyének kérdése-e? Nem hisznek a lourdes-i csodákban, de hisznek a bibliaiakban, mert azok a bibliában vannak elbeszélve. A kérdés tehát, mely e vita alapján van, a biblia és írói tekintélyének kérdése és annyira, hogy azt tisztázni, a csoda kérdésének határozott megoldására jutni nem lehet, sem egy, sem más tekintetben, sem mellette, sem ellene.“ E felfogásban szerintem sok igaz van.

Még egy pár megjegyzést; az értekezés vallási emelkedettséggel teljes záradéka az erkölcsi csodát úgy fogja fel, hogy azt az ima meghallgatásába helyezi. Mint erkölcsi tény, ez nagyon szép, de a csoda bibliai ismerete feletti vitában csak zavarólag hathatott az eszmék két rendje között. A tudós tanár észrevétlenül is egyformásította a két nemü ismereteket és éppen ez volt, a mi zavarólag ha-

tott, mely összezavarás a theol. társulat vitáján is mindvégig meglátszott. Semmit se tesz. Értekezése mozgásba hozta a lelkeket és építőleg hatott.

— A reformált egyház tanácsainak három évenként szokásos megújítása végbement. Mint rendszeren, úgy most se sok változás történt a helyzetben. Az orthodoxok és liberalisok megtartották állásukat. Sem az egyik, sem a másik nem vesztett, sem nem nyert. Egy-egy helyt ugyan történtek változások, de ez a consistoriumok összealkotásán nem változtatott. A mit különösen meg kell jegyeznünk, hogy az ez évi választások alkalmával nem volt harc az orthodoxok és liberalisok közt, kivéve a bergerac-it, hol az orthodoxok tért akartak foglalni, de teljesen leverettek. Egyebütt csendesesen folyt a választás. Mégsem. Két egyházban a mérsékelt orthodoxok és a szélső orthodoxok küzdelmet vívtak egymással, Bordeaux-ban és La Rochelleben. Az orthodox párt meg van oszolva. Egyrészüik belátta a harcok terméketlen voltát és kibékülésre hajlik. Ha a mérsékeltnek ez irányban megmaradnak, a szélsőknek csak a szakadás marad hátra. Megválnak, hova fejlődnek a dolgok.

A nimes-i és lyoni nagy egyházakban orthodoxok és liberalisok egyértelműleg tették meg a jelölést és a választás is úgy történt. Ugyanezt mondhatom a párisi Oratoire egyházzól is, hol most teljes a béke. E választások általán azt mutatják, hogy az orthodoxok és liberalisok közt javult a viszony.

— Az orthodoxok elégedetlensége, melylyel Jean Reville-nek a párisi theol. facultáson a patristica tanárává való kinevezését fogadták, kezd lecsendesedni. Különben is az orthodoxok nem mind vettek ebben részt, csakis a militans orthodox sereg mutatott elégedetlenséget. Ennek bizonyítéka az a czikk, melyet egy komoly orthodox tudós irt, melyben Jean Reville kinevezésével, czímeivel foglalkozik s melyben az új tanár személye iránt elismerését fejezi ki. E jeles czikk, melyre egészen nem terjeszkedhetem ki, így végződik: „Miután Jean Reville értékéről és egyetemi helyzetéről szóltam, világos, hogy fényes pályát csinálhatott volna magának az egyetemen, az egyházon kívül. De mind a mellett, hogy az egyetemen már tanított, lelkész akart lenni és az is lett. Így tehát követte családjá régi hagyományát és hogy az egyetemi állásnál elébb becsülte az egyházban való lelkészi és tanári állást, ezzel az ő vallásos érzelmeinek és az egyház iránti ragaszkodásának oly jelét adta, mely mindnyájunkban csak bizalmat kelthet. S úgy hiszem, nem lenne igazságos benne az egyház kisebb pártjának képviselőjét nézni, hanem kötelességünk őt

teljes rokonszenvvel támogatni, mint olyan társat, ki az egyháznak javát akarja, annak tehetségeit ajánlva fel s kitől sokat lehet remélni a francia protestantismus ügyének javára. Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a növekvő fontosságot, melyet korunkban a történelmi kérdésekre helyeznek; ezek a kérdések a katolikus egyház védőinél folytonos törekvések tárgyai. Nekünk az ő munkáik ellenében értékes munkákat kell állítanunk. Jean Reville könyve, melyet e czim alatt irt: „La Religion sous les Sévères“, feljogosít arra, hogy tőle e szolgálatot várjuk. Ezért, hogy én kérem, hogy Isten áldása szálljon kartársunk munkájára és tanításaira, hogy azok növeljék a reformált egyház jóllétét és dicsőségét.“ Bizonyos vagyok benne, hogy Bourgeois lelkész e felfogását a komoly és részre nem hajló orthodoxok jó nagy része osztja. Különben még egy más dolgot is megemlíthetek Jean Reville-re nézve.

Előadását februárban kezdette meg. Ez előadására sokan jelentek meg: tanulók, tanárok, lelkészek és világiak. Az első lecke bevezetés volt tárgyához, felmutatva, hogy miként fogja fel munkáját, elődéről is dicsérő beszédben megemlékezve s egyszersmind röviden felelve azokra a támadásokra, melyeket a lapokban ellene kineveztetésekor intéztek. Egy orthodox tanár, ki ez előadáson jelen volt, egy genfi lapban (Signal de Genève) ezeket írta: „Bár a patristica egyenesen kevésbé érinti az evangélium központi kérdéseit, mint a dogmatikát s az ó- és újszövetség magyarázatánát, mindazonáltal Reville minden alkalmat felhasznál, hogy az evangélium és a lelkészi hivatás szeretetét ápolja hallgatói szívében. És vonatkozva bizonyos lapokban kifejezett azon félelemre, hogy az ő rationalismusa vagy liberalismusa a hitet zavarná és a lelkészi hivatásra kártékonyan hatna, visszautasított minden ily feltevést; ő, ugymond, a vallásos hitből hivatást csinál, hivatkozik arra, hogy lelkész volt, hogy vallásos szellemben fog tanítani, hiszen lelkészi családból is született és hogy ha tanszékét elfogadta, nem azért tette ezt, hogy tanítványai hivatása ellen működjék, ellenkezőleg, hogy vallásos hitüket erősítse és az egyháznak hú szolgáivá tegye. Ő csak theologiai tudományt tanít, mindig szem előtt tartva, hogy mit vár az egyház a facultástól; társaival azon munkál, hogy táplálja tanítványai szívében a hitet, a kegyességet, az evangélium és az egyház szeretetét, s reméli, hogy soha se fogja az a szemrehányás érni, hogy ő vagy egy tanulót eltérített a lelkészi pályáról, melyre az ifjak a facultason készülnek. Az előadást mindentelől melegen fogadták. Teljes elismeréssel vagyunk az ifju tanár iránt és neki hosszas s áldásos pályát kívánunk Isten segédelmével.“

Az elismerésnek e kifejezése Reville iránt jobb véleményre térítheti azokat is, a kiket talán ama szélső orthodoxok bírálata befolyásolt volna, kik érdekükben állónak tartották, hogy az új tanár befolyása ellen harcoljanak.

— A montauban-i theol. facultáson ujabbán az apologetica tanszéke jött üresedésbe. S üresedésben van a systematicai theol. tanszék is. Az egyházi tanácsok épp most hivattak fel, hogy az utóbbira jelöltet ajánljanak. A liberalis Consistoriumok valószínű, hogy itt nem csinálnak ellenzéket az orthodoxoktól választott jelöltnek.

CHARRUAUD D.

Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

Ellenzék.

Annaira szükséges a tárgyakat mindkét oldalról tájékozottan felfogni, hogy, ha a fontosabb igazaknak ellenzői nem volnának, képzelní s teremteni kellene helyettük oly ellenérveket, melyenek csak a gonosztevő legügyesebb védnökének agyában fogamzhatnak. *Mill Stúárt János.*

Czáföld a véleményyt, ne emberét szennyezd. *Czuczor.*

Elnyomattatás.

Ha az elnyomatott sehol sem talál igazságra, ha terhe elhordozhatlan; felnyul az égbe s onnan hozza le örökös jogait, melyek ott fenn függöttek elidegeníthetlenül és elronthatlanul, mint maguk a csillagok. A természet régi ősállapotja visszatér, hol az ember az emberrel szembe áll; végeszközül — ha semmi más nem akar használni — neki a fegyver adatott. *Schíller.*

Az elnyomattatás vagy nyomor szükségéivel szemben igen gyakran csak szuronyok szegeztetnek. De a szuronyok mindig csak a rettegés békéjét és az önkényi csendet állítják helyre. *Mirabeau.*

Elnyomott szabad nemzet találhat magának szabadítót, de elnyomott szolgáló-nemzetnek csak más elnyomója akadhat. *Montesquieu.*

Szomoru és kegyetlen indok, az embereket az ők romlásuk által engedékenységre bírni. És ez hova czéloz? mit akarunk tenni az iga alatt elkényszerült néppel? tán tanulékonyvá és erőssé tenni? Tehetnök ilyenné akkor is, ha azok az okozó alárendelt zsarnok kezelők azt el nem nyomnák, kik a fejedelem mérsékelt és elbirható igazgatási rendeleteit leggyakrabban elhordozhatlan ígával tetézik. *Marmontel.*

Elődök.

Kezdő elődeit a földön egy család sem ismeri, s így a maga kezdő eredetét egy nép sem tudhatja. *Voltaire.*

A jelenkor fogultan tekint a hajdankorra, s annak előnyére

megrója a jelen nemzedéket; amazt magasztalja — ennek aljasításával. *Fontenelle*.

Máséval dicsekedni nevetséges önnagyzás. Az ősök érdeme az elfajult unokák szégyenbélyege; s az utódok szennyét semmi sem is tünteti fel annyira, mint az elődök fénye és dicsősége. Tégy te is valamit, a mi nemesítsen, mert azok is, ha valami dicséretet ne tegyenek, nem nemesültek volna. Ritkán van kitünő embernek kitünő fia; tán azért, hogy az erény ne váljék örökséggé. *Petrárka*.

Előítélet.

Az előítélet ítélet nélküli vélemény. *Voltaire*.

Az előítéletek a pokol szörnyei, melyek elaljasítják a legjobb sziveket, s a természetet elnémitják. *Rousseau*.

Bolondok az emberek, hogy az előítéletektől annyira engedik magukat vezetetni, gyakran legszebb meggyőződések ellenére is. *Kisfaludi Sándor*.

Az előítéletek az okosság pótlékai; a mi az egyikben hiányzik, megtalálható a másban. *Fontenelle*.

Előlátás.

Az ember távolról jobban látja a dolgokat. A politikusnak gyakran távolról kell nézni a jelenetet, hol az ő kora nézőjátékát játszik, ha azt megítélni s kifejlését előlátni akarja. Jósolni lehetetlen, azt csak Isten teheti; de előlátni az ember is képes. *Lamartine*.

Az előlátás következtetés a jelenből a jövőre. A ki az okokat nem ismeri, az eredményeket bírálni nem képes. *Garve*.

A szenvedély megvakít és eltéveszti a célra vezető utat; hideg elővigyázattal kell bírálni. *Schiller*.

Előmenetel.

Isten az embereknek drágán adja az előmenetelt. *Guizot*.

Az előre haladt életkoru is sokat kivihet, csakhogy ne restelje, s magát kész embernek ne tartsa. *Smiles*.

Előny.

Mikor az előnyper megjelenik a pályán, ott ül fennhelyen az ördög. *Saphir*.

A természet nem alkot sem fejedelmeket, sem gazdagokat, sem főurakat. *Rousseau*.

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

K ü l ö n f é l é k.

Füzetünk első cikke egyházunk egyik jelese, Buzogány Áron életének emel méltó szép emléket. Mély köszönetünket fejezzük ki e helyen is Ferencz József püspöknek, hogy az egyház kormányzása és sokoldalú munkássága közben időt talált és megírta barátja és kortársa emlékezetét. Az avatott tollal írt cikk nemcsak életrajz, hanem egyszersmind igen becses korrajza ama rendkívüli időeknek, melyekről szól.

Kétféle hitetlenség. A kétféle hitetlenségről, mely valóban mindennapi életünkben tapasztalhatólag előfordul, igen mély belátással ír Hanne német író. Az egyik a theoriai atheismus, mely tudományos alapon indul megdönteni az emberiség évezredek hitfogalmait, a másik az életben előforduló közönséges hitetlenség.

A theoriával elbánni könnyű, de az utóbbi olyan jelenség az emberi társadalomban, mely korábban is meg volt s most fenyegetve emeli föl fejét — maga után vonva több erkölcsi hibát.

Százévünk első ötven évében a régi rationalismus járta át népünket s sokan állítják, hogy ez az áramlat vezetettett atheismusra. Holott mélyebb gyökere van annak és legkevésbé sem érinté a vallásos hitet s annak lényegét, midőn az a százéves romokból új épületet emelt magának.

A míg az ujkori rationalismus hiveinek lépten-nyomon hallania kell az orthodox irány képviselőitől, hogy mindkét nemű hitetlenségnek ők az okozói, Hanne egyenesen reájuk utal: „mire tanít a tapasztalat: hogy az atheismus szóvivői az orthodox iskolákból lépnek elő. A hitetlenség keletkezési ideje — a reactio idejére esik. És még mennyi mást hozott létre az orthodoxia! Csak meg kell hallani s egy kevés körűl kell nézni a nép körében és ezt megtudhatjuk. A modern miveltég és világnézet, mely a csodákkal, démonokkal s más Kopernikust megelőző időből való hitcikkelyekkel teljesen szakított, föltétele mindennek, sőt azokra nézve is, a kik a miveltég legalsó fokán állanak. Jön a vallás-tanító: a dogma megtartása nélkül boldog nem lehetsz s ezt a boldogságot a földön kívül egy ismeretlen

égbe teszi át, a melyet ismét a Kopernikus előtti idő módja szerint gondol: így nem csodálható, hogy mihelyt a való élet örömeivel és szenvedéseivel megkezdődik, a jelenkor gyermeke az égről lemond, hogy a földet megnyerje, és hogy a vallás, a mely a jelenre semmit sem ígér, mely tilt az örömtől, s csak a bűnből származó fájdalmat ismeri, értékét teljesen elveszti. Az orthodoxia észellenessége és pietistikus világ-fájdalma a világos értelmű, meleg szívíű természeteket a hitetlenségbe hajtják, habár ebben már egy kissé segít a materialistikus irányban népszerűsített tudomány is. Hogy ez miként és mi mindenféle módon történik, ki ne tudná ezt. Azért a hivatalos egyházak úgy, a mint ma vannak, még a hitetlenséget elősegítik. S minél inkább kizárnak minden szabadabb irányt, s minél inkább ellenséges állást foglalnak el a modern tudattal szemben, annál inkább a hitetlenség prophetáinak dolgoznak kezére.“

Tudori czim. Közelebről a kolozsvári egyetemen két ifju barátunk szerzett tudori fokozatot: *Gál Kelemen* főgymn. tanár és *Molnár Jenő*, vallásközönségünk jogügyészének, Molnár Sándornak fia. Az előbbi a bölcelemből, az utóbbi az államtudományokból állott jeles eredménnyel szigorlatot. Az ily dolgok nagyon értékesek előttünk. Szeretjük látni az ifju nemzedéket a magasabb tudományosságra való törekvésben. Az ily törekvés iránt elismerésünket fejezzük ki és ifju barátainkat teljes örömmel üdvözöljük.

A japániak négy évtized óta fáradoznak, hogy az európai kultúrépekkel egy színvonalra emelkedjenek. Az európai intézmények, találmányok, vasutak és távirdák, iskolák és egyetemek, s államszervezet Japánban meg vannak honosodva. Éppen most foly erős háboru Japán és China között, az annyit vitatott Korea félsziget birtokáért, melyben a japánok, a mint magok mondják, be akarják bizonyítani, hogy ők egy kultur-hatalom, mint az amerikaiak, angolok és németek.

Nem csupán Korea birtoka, hanem az a tiszteletreméltó vágy, hogy minden államtól elismertessenek egyenjogu kultur-államnak, sarkalja a japániakat, hogy a háborut hajlithatatlan makacssággal folytassák, s hogy az utolsó embert és fillért is föláldozzák hazájok híréért és dicsőségéért.

A japánoknak vannak hadihajóik, vont ágyuik s a modern háboruviselésnek minden eszközei, mint nekünk. Tisztjeik harcászati ügyességükkel kitűnnek. A sebesülteket vörös-kereszt egyesület tagjai ápolják. A hadifoglyok humánus bánásmódban részesülnek. Valóban bámulatra ragad a japániak kultur-fejlődésének ily nagymérvű előhaladása!

De hiányzik még valami, hiányzik náluk a sziv és kedély tápláléka, az evangélium éltető, megszentelő és nemesítő hatalma.

Hirosimában, a kikötőnél, hol a japáni császár személyesen jelen volt a csapatok hajóra szállásánál, a keresztény missiói társulatok lőzős missio munkát végeztek. Valamennyi harctérre vonuló japán katonának egy japáni új testamentumot vagy egyéb kis keresztény könyvecskét adtak.

Egy néhány évig reactio volt a kereszténység ellen Japánban, de ez az idegenkedés kezd most szünni. A missiók jelentékeny haladást tesznek. A missionariusok praedicatioval s oktatással igyekeznek az evangéliumot széles körben elterjeszteni. 1894. dec. 6-án Greene amerikai missionarius előadást tartott Tokyoban, a melyben kifejtette, hogy a japánok többé visszafelé nem léphetnek, nekik előre kell haladniuk. Az amerikai unitar. társulat is alapított itt egy intézetet, melyben felsőbb tudományokat és hittant s más humánus tárgyakat tanítanak.

Sándor Ferencz. Egyike a legtiszteltebb unitárius papoknak, költözött el, ki hivatalát méltón betöltötte. 1813-ban született Jánosfalván, szabad székely szülőktől. Tanult Székely-Keresztúron és Kolozsvárt, az utóbbi helyen a nagynevű Molnos Dávid igazgató korában, kinek igen kedves tanítványa volt, s ki az 1836-ban dult cholera járványkor az ő karjai közt hunyt el. Először seniori állást viselt a székelykereszturi iskolában, honnan egy év múlva a keleti ekklesiába ment papnak, s hat év múlva Kénosba s onnan hét év múlva H.-Oklándra, hol csaknem negyvenegy évig paposkodott s azután nyugalomba vonult. Egy hozzá közel álló lelkésztársa így jellemzi: „Egyike volt a legerősebb és legtisztább papi jellemeknek; megjelenése mindenütt tiszteletet gerjesztő. Jelleme őszinte, nyílt, igazságos; egész lényében a tiszta egyszerűség példányképe. Hívei részéről mindenütt a legnagyobb tisztelet és bizalom környezte. Ennek bizonyossága, hogy nyugalomba vonulása alkalmával, bár már 77 éves volt, hívei ismételve kérték, hogy bár avagy csak két évig folytassa még hivatalát. Benne nem kevésbé szerették a lemenő, mint a felkelő napot. Hivatalársai becsülték és szerették, a fiatalok pedig, mintha mindannyian gyermekei lettek volna, oly ragaszkodó bizalommal viseltettek iránta.“ Sok ily papot adjon a gondviselés egyházunknak.

Gyász hírek. *Sándor Ferencz* nyugalmazott lelkész márt. 1-én, 82 éves korában, Abásfalván jobblétre szenderült. Tetemei H.-Oklándon, hol élete nagy részét töltötte, helyeztetek nyugalomra. Az elhunytban Sándor Mózes udvarhelymegyei tanfelügyelő, Sándor Áron kadácsi, Sándor Gergely abásfalvi lelkészek és Sándor Eszter, derzsi lelkész Sándor Gergely neje szeretett édes atyjukat gyászolják. — Dr. Bartha Gyula nagykanizsai polg. isk. igazgató

fájdalmas veszteség érte édes anyja, özv. *Bartha Györgyné* szül. Szabó Anna márt. 29-én Lendva-Ujfaluban történt halálában. Az elhunyt néhai Bartha György tartásfalvi papnak volt özvegye. Halálát fájlatják még Bartha Lajos uradalmi ispán és Bartha Borbála, Pálffy Salamonné.

Aranykönyv.

A S.-SZT.-GYÖRGYI UNITÁRIUS TEMPLOM ÉPITESERE UJABBAN ADAKOZTAK:

Köpeczi Nagy Lajos pénzügyminiszteri számvizsgáló ifj. Tana Sámuel ivén 13 frt 10 kr. Alsó-Siménfalvi unitárius eklklzsia 5 frt. Berde István törv.-széki bíró Szolnokon 10 frt. Nagy Domokos Kraszna 10 frtos bárczából sértetlenül visszaküldötte, egy forintot csatolt hozzá s a postán 32 kr portolevonással alantírt átvettem 68 krt. Összesen 28 frt 78 kr.

Sepsi-Szent-György, 1895. ápril hó.

PÁLL SÁNDOR,
számadó gondnok.

A SEPSI-SZENTGYÖRGYI UNITÁRIUS TEMPLOM ÉPÍTÉSÉRE

hozzám az 1894. év folyamán beérkezett kegyes adományok nyilvános nyugtatónyozása: Musnai János Dicső-Szt.-Mártonból 3 frt. Ambrus Gergely Kolozsvárról 5 frt. Keresztély Lajos Kolozsvárról 5 frt. Török Elek Csekefalváról 2 frt. 40 kr. Thoroczkay Venczel Gura-Száda 6 frt. Vári Albert Kénos 5 frt. Ürmösi Kálmán Szentgericzéről 6 frt 30 kr. Hajós János Kolozsvárról 10 frt. Sándor Gergely Derzs 7 frt. Gyulay Árpád Kolozsvár 10 frt. Sebes Pál Budapest 10 frt. Bedő Dániel Kolozsvár 10 frt. Balog József Kolozsvár 10 frt. Alsóboldogasszonyfalvi Geréb Sándor 5 frt. Gábor Albert Martonosról 5 frt. Rákosi István Abrudbánya 10 frt. Elekes József Sz.-Udvarhely 2 frt. Barla Domokos Tordán 3 frt. Árkosi Béla Körmőczről 2 frt. Összesen 116 frt 70 kr. — Beérkezett még ezen felül 2 drb. postautalvány, nevezetesen Molnár Sándor Kolozsvárról 10 frt. Továbbá Tibáld Mihály Fogarasról szintén egy 10 frtos utalvány; ezeknek értékét nem vettem fel, hanem a sepsi-szentgyörgyi egyház lelkészének küldöttem meg.

Egyben felkérem egyházunk t. tagjait, miszerint tekintettel arra, hogy Sepsi-Szentgyörgyről immár több mint egy éve Temesvárra költöztem s így ottani egyházunknak nem vagyok többé gondnoka: szíves adományaikat egyesesen Sepsi-Szentgyörgyre sziveskedjenek küldeni.

Temesvár, 1895. február hó 28-án.

BÉRECS GYULA,
kir. s. tanfelügyelő, unitárius egyházi
tanácsos.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Szentgericzei *Jakab József* és neje *Boros Teréz* hitbeli afiai, a szentgericzei unitár. eklklzsia részére egy kiváló díszes, szép művű urasztalát készítettek, melynek csináltatási ára 50 frt. A keresztiényi szeretet és áldozatkészség nagyságát mutatja tehát az érték is; de ez viszont mutatja szívök melegét és buzgóságát, melynek indításából ily szépen és nemesen cselekedtek. Nemcsak aranykönyvünk fozja hirdetni századokon át fennüsztelet jöltevőink fennkölt gondolkodását, hanem maga az általok készítettett urasztala is prédikálni fogja azt a következő időknek.

Mi eléggé megköszönni nem tudjuk ezt a szíves jóságot, de hiszem, hogy a jutalmazást immár érzik abban az édes öntudatban, hogy jót tettek. Legyen kedves Isten előtt is ezen áldozat s buzdítson másokat is többről-többre a nemes példa!!

Ügvan ez alkalommal ez urasztalára egy hozzá illő felső urasztali terítőt készített Ürmösi Kálmáné-Bodolai Juliánna. A hol a szív beszél, ott a száj elnémul! — Szent-Gericze, 1895. ápr. 17.

ÜRMÖSI KÁLMÁN,
helyb. pap.